

ग्रं. सं. टाणे

निबंध
५२०

॥ श्री ॥

कनिष्ठ, मध्यम व उच्च शालांतील
स्वानुभव.

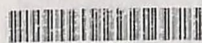

लेखक:—

इतिहासार्थ

वि० का० राजवाडे

लेखक व मूद्रक:— विनायक शंकर वैद्य वाडमय विशारद.
आनंद प्रेस सातारा.

REFBK-0004336

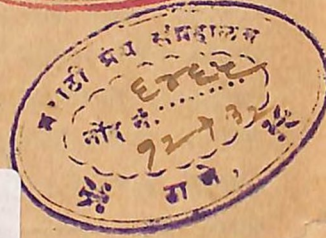
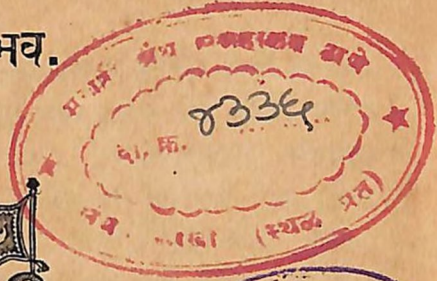
पुण्यतिथी १ आगष्ट १९३१

किंमत चार आण.

॥ श्री ॥

कनिष्ठ, मध्यम व उच्च शालांतील

स्वानुभव.

REFBK-0004336

REFBK-0004336

लेखक:—

इतिहासाचार्य

वि० का० राजवाडे

प्रकाशक व मुद्रक:—विनायक शंकर वैद्य वाडमय विशारद.
आनंद प्रेस सातारा.

टिळक पुण्यतिथी १ आगष्ट १९३१

किंमत चार आणे.

प्रस्तावना (अगर पुरस्कार)

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी इतिहास, भाषाशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादि अनेक विषयांवर लिहिलेलें लिखाण ह्मणजे एक प्रचंड रत्नोदधीच होय. त्यांनी लिहिलेलें वाङ्मय प्रस्तुतच्या पिढीला बऱ्याच अंशानें उपलब्ध नाहीं. नाहीं ह्मणावयास पुण्याच्या चित्रशालेनें त्यांच्या ऐतिहासिक खंडांच्या प्रस्तावना दोन तीन वर्षांपूर्वी छापून प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यांच्या हयातींत त्यांनीं बहुतेक लिहून पुरा केलेला 'मराठी धातुकोश' अजून प्रकाशनाची वाट पहात वसला आहे ! अशा परिस्थितींत सातारच्या आनंद छापखान्याचे मालक रा. बाबूराव वैद्य वाडमय विशारद यांनी राजवाड्यांचे छोटे छोटे निबंध प्रसिद्ध करण्याचें काम मोठ्या उत्साहानें चालू ठेवले आहे याबद्दल ते अभिनंदनास व स्तुतीस पात्र आहेत यांत शंका नाहीं. आतांपर्यंत 'समर्थ रामदास स्वामी' व 'कादंबरी' हे दोन निबंध प्रसिद्ध झाले असून प्रस्तुतचा हा या मालेंतील तिसरा निबंध होय. रामदासां वरील निबंधानें रामदासी वाडमयाच्या संशोधनाला व प्रकाशनाला विलक्षण स्फूर्ति व चालना कशी मिळाली हें महाराष्ट्रांत सर्वत्र महशूर आहे. त्याच-

प्रमाणें या निबंधानें त्यावेळीं प्रचलित असलेल्या शिक्षणपद्धतीसंबंधी तीव्र असंतोष उत्पन्न करण्यास स्वतःला कारणीभूत केले नसेल असे वाटत नाही. विसुभाळू राजवाडे आणि प्रो. आण्णा विजापूरकर यांचा एकमेकामध्ये असलेला अकृत्रिम जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध ज्यांना माहीत आहे त्यांना समर्थ विद्यालयाच्या स्थापनेच्या मुळाशी या निबंधांतील विचार असला पाहिजे हें सहज पटण्यासारखें आहे.

राजवाड्यांचें विवेचन इतकें स्पष्ट, खडखडीत, व सडेतोड असतें कीं त्यांत दुसऱ्यानें नवीन कांहीं समजून देण्यासारखें असें फारच थोडें असतें. त्यांचा वाक्प्रवाह अप्रतिहतपणें संचार करीत जातो. त्यांत कुणाचीं भाडभीड मुरवत ह्मणून राहात नाहीं. फटकळपणा म्हटला तरी त्यांत हा एक मोठा गुण आहे कीं त्यांत आडपडदा, दरवारीपणा, तोंडदेखलेपणा यांना अजी-बात थारा न मिळतां लेखकाचें अंतरंग मूर्तिमंत पुढें उभें राहतें. राजवाड्यांनीं आपले ह्मणून जे शाळांतील अनुभव दिले आहेत असेच बहुधा इतरांचे अभिप्राय पडतील; परंतु ते प्रकट करण्यास राजवाड्याखेरीज दुसरा धजला नाहीं, इतकाच काय तो फरक. तरूण मंडळींच्या मनावर परिणाम करणारे गुरु हल्लींच्या शाळांमधून नसतात; तर बाहेरच्या बुद्धिमान, आचार-वंत अशा मंडळींच्या स्वतंत्र कर्तव्यगारीचाच परिणाम त्यांजवर होत असतो असें राजवाड्यांनीं प्रतिपादन केले आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यामुळे इंग्रजी भाषेच्या मगरमिठींतून ते निसटले, साने यांच्या काव्येतिहाससंग्रहानें स्वदेश म्हणून कांहीं आहे याची त्यांना कल्पना आणून दिली व परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं छापलेल्या काव्यांनीं महाराष्ट्रसारस्वताचा त्यांना अभिमान वाटू लागला. विष्णुशास्त्री यांच्या संबंधीं तर त्यांना आदरातिशय वाटत असे; एका ठिकाणीं ते त्यांना 'महात्मा' असें उपपद लावतात. त्यांच्या अकालीं निधनामुळे पुण्यांत नवीन निघालेल्या शिक्षण संस्थेला स्वतंत्र धोरण राहिलें नाहीं व ती सरकारच्या कच्छपीं लागून सरकारचेंच काम स्वार्थत्यागाच्या तत्वावर कशी करूं लागली याचें त्यांनीं सविस्तर व मार्मिक वर्णन केले आहे. हें त्यांचें विवेचन विचाराला थोर चालना देणारे असें झालें आहे. 'हा स्वार्थत्याग तर खराच; परंतु हा सत्कारणीं लागला किंवा असत्कारणीं लागला हें पाहूनच ह्याचें महत्त्व किंवा लघुत्व ठरवावयाचें आहे' हें तत्त्व सर्व विचारवंतांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

प्रस्तुतच्या शिक्षणाच्या धोरणाचें पर्यवसान सरकारी नोकर तयार करण्यांत होत आहे याबद्दल त्यांनीं जागोजाग लिहिलें आहे व पंचवीस वर्षांनंतरहि आज जवळजवळ तीच स्थिती आहे. खऱ्या विद्येचें व ज्ञानाचें संवर्धन तर राहोच, नुसतें विद्यार्जनसुद्धां वरोबर होत नाहीं अशी सतत तक्रार सुरु आहे. या सर्व निराशाजनक परिस्थितीमध्ये उत्साहाची एवढीच गोष्ट आहे कीं गेल्या दहा वर्षांत भारतवर्षातील चारदोन प्रांतांत तरी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या स्वतंत्र संस्था अस्तित्वांत आल्या असून लोकशिक्षणाचें व लोकजागृतीचें कार्य अव्याहतपणें करित आहेत. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या संस्था इतर संस्थांच्या अपेक्षेंनें राष्ट्रोद्धाराचें काय काम करूं शकतात हें गेल्या अर्धिसामय स्वातंत्र्य युद्धाच्या चकमकींत कळून चुकलेंच आहे. या पुढील काळांत फार महत्वाचें कार्य त्यांच्या शिरावर आहे व हें काम त्या पार पाडतील यांत तिळप्रायही संशय नाहीं. निबंधाच्या शेवटीं ' स्वदेशाचा इतिहास व स्वदेशाची राजनीति, स्वदेशाचें धर्मशास्त्र व स्वदेशाचें नीतिशास्त्र, स्वदेशाचें अर्थशास्त्र व स्वदेशाचें समाजशास्त्र शिकविण्याकरितां स्वदेशांतील देशभक्त गुरुवर्य जेव्हां स्वतंत्र विद्यालये, एका कवडीकरितांही सरकारचा भिंभेपणा न पतकरितां, काढतील तेव्हां विचारानें व आचारानें स्वतंत्र असें देशहितकर्ते शिष्य खचित निर्माण होतील ' ही राजवाड्यांनीं प्रगट केलेली आशा सफळ होण्याच्या मार्गास लागली आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं.

हे चार शब्द लिहिण्यास प्रकाशकांनीं संधि दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानून हा माझा व्यक्तिशः गौरव न मानतां ज्या संस्थेंत काम करण्याची सवड मला परमेश्वर कृपेनें मिळाली त्या संस्थेचा तो आहे असें मानून ही प्रस्तावना (अगर पुरस्कार) पुरा करतो.

मु. विजापूर }
ता. २७/७/३१ }

वि. प्र. लिमये,
आचार्य, टिळकमहाविद्यालय, पुणे.

कनिष्ठ, मध्यम व उच्च शालांतील

स्वानुभव.

१. गेल्या वर्षी दोन तीन गृहस्थांनी आपला पाठशालीन अनुभव मुंबईच्या विविधज्ञानविस्तारांतून प्रसिद्ध केला. त्यांत पाठशालेत अनुभवि—लेल्या सुखाची, मिळविलेल्या ज्ञानाची व ज्ञान देणाऱ्या गुरूंची कांहीं माहिती देण्याचा सदर गृहस्थांनी प्रयत्न केला. तसाच प्रयत्न आपणाहि करून बघावा व आपला अनुभव कोणच्या प्रकारचा होता हें बाहेरच्या लोकांस कळवावें, अशी मलाहि इच्छा उत्पन्न झाली. असली इच्छा मलाच एकट्याला झाली असें नाही. ह्यासंबंधानें ज्या ज्या सहाध्यायी मंडळीशीं माझे बोलणें झालें त्यांचीहि अशीच माझ्यासारखी स्वानुभवप्रदर्शनाची उत्कट इच्छा आहे असें दिसून आलें. मग, ह्या बाबीचा खल करण्याकरितां आम्हीं बरेच जण एके ठिकाणीं जमलों व ह्या प्रश्नाची बरीच शहानिशा केली. ज्या पद्धतीनें आपल्याला शिक्षण मिळालें, तिची किंमत काय, ज्या शिक्षकांनीं हे शिक्षण दिलें, त्यांची किंमत काय व ज्या स्थलीं हे शिक्षण मिळालें त्या स्थलाचें माहात्म्य कोणतें, तें कागदावर नमूद केलें असतां, आपल्या पाठीमागून जे कोणी तरुण लोक हें शिक्षण अनुभविण्याची इच्छा करितील त्यांना कांहीं माहिती मिळून, निःसंशय थोडा तरी फायदा होईल, असें सर्वांचें जरी नाही तरी बहुतेकांचें ह्मणणें पडलें. एका दोघांचा ह्या बाबीसंबंधानें किंचित् मतभेद होता. त्यांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, आपल्याला जें शिक्षण मिळालें त्याची योग्यता वर्णन करण्या—इतकी खाचित नाही, अर्थात्, वर्णन करून आपली आपणच शोभा करून घ्यावी हें आपल्यासारख्या कार्याकार्यज्ञांस लाजिम नाही; तेव्हां गप्प बसून विद्वान ह्मणून जो कांहीं थोडा फार मान मिळतो तो ध्यावा आणि व्यर्थ वाचाटपणा न करावा, हें श्रेयस्कर होय. हें ह्मणणें अगदींच टाकाऊ होतें असें ह्मणण्याचें कोणाचेंच धाडस होईना. लोक आपल्याला विद्वान ह्मणतात खरे; परंतु आपली विद्वत्ता कोणत्या दर्जाची आहे, हें आमच्यापैकीं प्रत्ये—

कजण जाणून होता. तेव्हां आपला अनुभव प्रसिद्ध न करणेंच शहाणपणाचें आहे, असें एकवार सर्वांना वाटूं लागलें. परंतु मात्क्यान् असाहि विचार मंडळींत निघाला कीं, आपली विद्वत्ता कांहीं असो; आपल्यासारखेंच जे कोणी नवीन लोक विद्वान् होऊं इच्छितांल, त्यांना आपल्या अनुभवाचा फायदा देणें हेंच आपलें खरें कर्तव्य आहे; मग ह्या आपल्या करणीनें आपण जगाच्या तिरस्कारास पात्र होवों किंवा स्तुतीस पात्र होवों; आपल्या मागून येणाऱ्या लोकांची आपल्यासारखीच दैन्यावस्था जेणेंकरून न होईल अशीच कृति आपण केली पाहिजे. परमार्थाचा स्वार्थावर पगडा बसून, हा विचार बहुतेकांना नव्हे तर झाडून सगळ्यांना—गप्प बसावयास जे सांगत होते त्यांनाहि—पसंत पडला आणि असें ठरलें कीं, प्रत्येकानें आपापला अनुभव सवडीप्रमाणें प्रसिद्ध करावा. हा ठराव इतर मंडळीं केव्हांहि अमलांत आणोत, माझा अनुभव कोणत्या तऱ्हेचा होता तें नमूद करण्याची सवड सध्यां मला मिळाल्यामुळे ही संधि मी व्यर्थ दवडीत नाहीं.

२. इ० स० १८८२ सालीं मुंबईतील विश्वविद्यालयाच्या प्रवेश-परीक्षेत मी पसार झालों. त्यावेळीं माझे वय आठरा होतें. ह्या आठरांपैकीं माझी सात वर्षे इंग्रजी व तीन वर्षे मराठी शिकण्यांत गेलीं. आठव्या वर्षीं मी धुळाक्षर शिकण्यास आरंभ केला; व दोन तीन वर्षे अळंठळं करीत कधीं शाळेंत व कधीं घरीं मिळून सामान्य मराठी वाटेल तें वाचणें व केरोपंताच्या अंकगणितांतील वाटेल तो प्रश्न चुकतमाकत सोडविणें मला येऊं लागलें. भूगोल, इतिहास, व्याकरण, व्युत्पत्ति, भूमिति, काव्य वगैरे विषयांची मला वस्तुतः विलकूल माहिती नव्हती. ह्या तीन वर्षांतल फक्त दीड वर्षच काय तो मी शाळेंत गेलों. बाकींचीं वर्षे माझी घरीं धांगड-धिग्यांत, विटीदांडूंन पोहण्यांत, उड्या मारण्यांत व मारामाऱ्या करण्यांत गेलीं. दीड वर्ष मी दोन चार खेडेगांवांतील व शहरांतील शाळांत होतो, तेवढ्या अवधींत मला एकहि पंतोजी शास्त्रीय रीत्या शिक्षण देणारा भेटला नाहीं. येथून तेथून सर्व पंतोजी आडमुठे, पाटमरू, इकडची पाटी तिकडे उचलून टाकणाऱ्यापैकीं होते. ह्या दीड वर्षांच्या आठवड्यांतून दोन तीन दिवस घटका अर्धी घटका मी अभ्यास करीत असे व तेवढ्या अभ्यासावर वर्गांत माझा नेत्र पंतोजीची अवकृपा व देहदंड न संपादण्याइतका वर रहात असे.

ह्या अवधीत अत्यंत उच्च प्रतीचे शिक्षण मिळालेला व द्रव्यावर दृष्टी न ठेवितां केवळ स्वदेशांतील मुलें उदात्त विचाराचीं, उदात्त कृति करणारीं व स्वदेशावर प्रेम करणारीं निपजावीं एवढ्याच हेतूनें अध्यापकाचा धंदा आयुष्यभर नम्रपणें करणारा असा एखादा गुरू जर मला मिळाला असतां, तर ह्या तीन वर्षांच्या अभ्यासांत माझी प्रगति मुंबईतील विश्वविद्यालयाच्या बी. ए. च्या इतकी झाली असती, असें मला आतां वाटतें. शिवाय धर्मनिष्ठा देशप्रीति, वगैरे नैतिक गुणांचा उद्गम माझ्या ठायीं किती झाला असत! त्याचा अंदाज आतां मला यथास्थित करतां येतो. माझ्या आयुष्यांतील आठ वर्षांपासून पंचवीस वर्षांपर्यंतची सतरा आठरा वर्षे देश, धर्म, स्वभाषा व स्वजन यांच्याविषयींच्या अनास्थेनें जीं गुदरलीं तीं असा उत्तम गुरू मिळता तर खचीत गुदरलीं नसती. एकंदरीत अदमास करतां, मला असें वाटतें कीं, ह्या तीन वर्षांत जें काहीं मी नवीन शिकलों तें सर्व, एखाद्या उत्तम गुरूच्या देखरेखीखालीं, मी सहा महिन्यांत शिकलों असतों. म्हणजे या तीन वर्षांपैकीं माझ्या आयुष्यांतील अडीच वर्षे नूतनज्ञानसंपादनदृष्टीनें अगदीं फुकट गेलीं. खेरीज नैतिक व धार्मिक दृष्ट्या माझा किती तोटा झाला तो तर सांगवतच नाहीं. त्यांत खैर एवढीच झाली कीं, मराठी चवथी इयत्ता संपविल्यावर सहाव्या इयत्तेपर्यंत अभ्यास करण्यांत आणखी काळ न दवडतां, मला माझ्या घरच्या मंडळींनीं इंग्रजी शाळेंत घातलें. इंग्रजी शिकण्यांत नोकरी मिळण्याचा चास्त संभव आहे असें पाहून त्यांनीं ही व्यवस्था केली असावी असा माझा तर्क आहे.

३. १८७६ सालीं पहिल्यांदा मी पुण्यांतील बाबा गोखले यांच्या शाळेंत गेलों. त्यावेळीं ह्या शाळेची स्थिति अगदींच खालावलेली होती. पूर्वी ही शाळा बऱ्या स्थितींत होती; परंतु अलीकडे बाबांचें लक्ष शाळेवरून उठून वकिलीकडे लागलें होतें. त्यामुळे त्यांच्या नांवांनें चालणारी ही शाळा कशी तरी चालणाऱ्यापैकीच होती. मास्तरांना दुपारीं इतर धंदे करतां यावेत म्हणून शाळा सकाळीं सहा वाजल्यापासून दहा वाजेपर्यंत भरत असे. सरकारी हायस्कुलाशिवाय व मिशन स्कूलाशिवाय तिसरी इंग्रजी शाळा काय ती हीच असल्यामुळे, हीं तीन चारशें मुलें असत. त्या सर्वांची व्यवस्था बाबांच्या शुक्रवारांतील घरांत वगैरे केलेली असे. बाबांच्या घरांत एक रस्त्यावरील दिवाणखाना व त्याच्या

खालील दोन चार लांबखोल्या एवढ्यांत काय ते उजेड वगैरे सृष्ट फायदे मुबलक मिळत. घराच्या पाठीमागील व लगतच्या एका घरांतील वर्गाच्या ज्या खोल्या असत त्या ओलसर, दमट, अंधुक, पडक्या, गटार पायखाने वगैरेच्या घाणीने भरलेल्या अशा असत. माझे नांव ज्या वर्गांत प्रथम नोंदले गेले त्याची स्थापना ह्या घाणेरड्या खोल्यांपैकीं एकांत केलेली होती. वर्गांत पन्नास साठ मुले असत. हा वर्ग मिश्र असे; म्हणजे कांहीं मुले इंग्रजी मातृका शिकणारीं, कांहीं हावर्डच्या पहिल्या पुस्तकाचा प्रथमार्ध शिकणारीं, कांहीं द्वितीयार्ध शिकणारीं व कांहीं हावर्डचे दुसरे पुस्तक शिकणारीं, ह्या एकाच वर्गांत असत व ह्यांना शिकविणारा एकच मास्तर असे. त्यामुळे प्रत्येक तासांतील पांच चार मिनिटे माझ्या तुकडीच्या वांद्यास व त्यापैकीं अर्धे मिनिट माझ्या वांद्यास येई. सहापासून दहापर्यंतच्या चार तासांतील पांच विषय मिळून माझ्या वांद्यास मास्तरच्या वाणीचा साक्षात् स्पर्श दोन अडीच मिनिटे येई. तेवढ्यांत जें ज्ञान कांहीं संपादन करतां येईल तेवढें करण्यांत मी पांच सात महिने लोटले. इतक्यांत बाबांच्या शाळेत एक क्रांति झाली. पुण्यांतील प्रसिद्ध वकील, वक्ते व विनोदी गृहस्थ जे काशीनाथपंत नातू ते ह्या सुमारास बाबांच्या शाळेत पातीने मास्तरकीचा धंदा करीत असत. त्यांच्या डोक्यांत स्वतःच एक नवीन शाळा काढावी अशी शकल आली. नवीन शाळा भरण्यास जुन्या शाळेंतील मुले फितविण्याच! मार्ग काशीनाथपंताच्या हाताखालील कांहीं मास्तरांनीं काढून, बाबांच्या शाळेंतील बरीच मुले नातूंच्या शाळेत नेलीं. माझ्या वर्गांतील कांहीं पुढारीं मुले ह्या नवीन शाळेत गेलीं म्हणून मीही त्यांच्याबरोबर गेलों. ह्या शाळेत मला हावर्डचे दुसरे पुस्तक शिकण्याच्या वर्गांत बसविलें. येथें जो दोन तीन महिने काढतो तों, इतक्यांत, प्रसिद्ध देशभक्त पण बंडखोर वासुदेव बळवंत फडके, रा. रा. वामनराव भावे व लक्ष्मणराव इंदापूरकर, ह्या तिघांनीं एक नवीन शाळा काढिली व नातूंच्या शाळेंतील बरीच मुले आपल्या शाळेत फितवून नेलीं. ह्या मुलांबरोबर मीही भाव्यांच्या शाळेत दाखल झालों व दाखल होण्याप्रीत्यर्थ मला हावर्डचे तिसरे पुस्तक शिकण्याच्या वर्गांत सामील केले. येणेंप्रमाणें सुमारे एका वर्षाच्या अवधींत मी इंग्रजी तिसरी इयत्ता शिकूं लागलों; आणि हा सर्व प्रकार सप्टेंबर-ऑक्टो-

वरांत झाल्यामुळे, १८७७ च्या जानेवारीत माझा इंग्रजी चौथ्या इयत्तेत वर्ग झाला. ह्या सर्व घालभेळीत सुमारे हजार दडि हजार इंग्रजी शब्द व कांहीं धरसोडीचे इंग्रजी व्याकरण शिकण्यापलीकडे, मी कांहीं एक जास्त ज्ञान संपादिलें नाहीं. भाव्यांच्या शाळेंत १८७७, १८७८ व १८७९ हीं तीन सालें मी काढिलीं व पुढें १८८० त सातव्या इयत्तेत जातों तों रा. रा. लक्ष्मणराव इंदापूरकर व रा. रा. गोखले हे दोन मास्तर शाळा सोडून पुणें व मुंबई येथील मिशनस्कुलांत नोकर झाले, सबब शिकविणारा कोणी नसल्यामुळे मी भाव्यांची शाळा सोडली व रेवरंड मि. बोमंट ह्याच्या मिशन-स्कुलांत गेलों. पुढें दोन तीन महिन्यांनीं तीहि शाळा सोडून स्वस्थ घरीं बसलों आणि वर्षाभरानें विष्णूशास्त्री चिपळोणकरांच्या शाळेंत दहा पंधरा दिवस जाऊन, नंतर प्रवेशपरीक्षेचा घरींच महिना दोन महिने अभ्यास करून १८८२ च्या जानेवारीत ती परीक्षा खासगी रीतीनें पास झालें.

४. सहा वर्षांत पांच खासगी शाळांचा परिचय झाल्यामुळे, पुण्यां-तलि खासगी इंग्रजी शाळांच्या अंतस्थितीची मला बरीच माहिती झाली. ह्या माहितीपासून काय तात्पर्य काढावयाचें हें जरी त्याकालीं मला समजण्याची ऐपत नव्हती, तरी तिच्यापासून ह्या शाळासंबंधानें बरीच कांय माझ्या ठायीं प्रादुर्भूत झाली. आतां, वीस बावीस वर्षांच्या अंतरावरून ह्या शाळांच्या अंतःस्थितीसंबंधानें व हेतुसंबंधानें विचार करण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे शाळा काढणाऱ्या बहुतेक गृहस्थांच्या विषयीं फारसा पूज्यभाव मनांत उद्भवत नाहीं, हें मला मोठ्या निरुपायानें ह्मणावें लागत आहे. ह्या पांच शाळांच्या चालकांपैकीं काशीनाथपंत नातूंची शाळा वर्ष सहा महिने चालून पुढें बंद झाली. शाळा काढण्यांत क्षुद्र मत्सर व उदरपूर्तीचा तात्पुरता उपाय ह्याखेरीज ह्या नीच मनोवृत्तीच्या व त्याहून नीच नीतिमत्तेच्या इसमाचा कांहीं जास्त उदात्त हेतू नव्हता. नाना महागांवकर व भाजेकर ह्यांची शाळा बाबा गोखल्यांनीं घेतली व पुढें चालविली, त्यांत उदरपूर्तीचा धंदा पत्करण्यापलीकडे बाबांचा कांहीं इतर हेतु होता असें दिसत नाहीं. गुरु-जींच्या पेपाला अवश्य लागणारी जी कडकडीत नीतिमत्ता तिचा बाबांच्या ठायीं पूर्ण अभाव होता, हें पुण्यांतील आबालवृद्धांस महशूर होंतें. सीताराम पंत चिपळोणकरादि बाबांचे साहाय्यकारी लोक सुरादेवीचे कट्टे उपासक ह्मणून प्रसिद्ध होते. अशा लोकांच्या हातीं दहा पांच वर्षांत शाळेचे बारा

न वाजते तर मोठेंच आश्चर्य घडलें असतें. वासुदेव वळवंत फडके, वामन प्रभाकर भावे व लक्ष्मण नगहर इंदापूरकर हे तिघेहि गृहस्थ नीतिमत्तनें वरे होते. पैकीं वासुदेव वळवंत फडके यांचा शाळा काढण्यांत एवढाच हेतु होता कीं, शाळेंतील मुलें उत्तम देशभक्त निपजावीत. परंतु हा उदात्त विचार ज्या पद्धतीनें अमलांत आणावा अशी फडक्यांची इच्छा होती, ती भावे व इंदापूरकर यांस पसंत न पडल्यामुलें व फडक्यांची पद्धत स्वीकारली असतां आपल्यासारख्या गरीब पोटभरू माणसांना शाळा सोडून देशां-तर करण्याचा प्रसंग हटकून यावयाचा तो न यावा अशी ह्या दोघांची इच्छा असल्यामुलें फडक्यांचा ह्या शाळेशीं जो कांहीं थोडासा संबंध होता तो लवकरच तुटून गेला. इंदापूरकर व विशेषतः वामनराव भावे ह्यांनीं जन्मभर मास्तरकीचा धंदा केला व तो प्रामाणिकपणानें केला ह्यांत संशय नाहीं. महागांवकरे, भाजेकर, नातू, बाबा गोखले सीतारामपंत चिपळोणकर वगैरे मंडळीप्रमाणें किरायातीचा इतर धंदा मिळेतोपर्यंत शाळेंला चिकटून रहावयाचें व तो धंदा मिळाल्यावर शाळेंला लथ मारावयाची, असा क्षुद्र विचार ह्या दोघांही गृहस्थांचा नव्हता. त्यांतल्या त्यांत वामनराव भाव्यांचा तर नव्हताच नव्हता. इंदापूरकरासंबंधानें मात्र असें निकारनें बोलतां यावयाचें नाहीं. मध्यंतरी भाव्यांच्या शाळेंला ओहटी लागली असतां, ह्या गृहस्थांनीं कांहीं वर्षे तिला अंतर दिला होता. सरांश, मास्तरकीचा धंदा व शाळा ह्यांच्याशीं एकनिष्ठें वागण्याचा धडा पुण्यांत घालण्याचा पहिला मान भावे यांस देणें जरूर आहे. शाळेंला फंड जमविण्याकरितां व कायमची इमारत मिळविण्याकरितां भाव्यांसारख्या गृहस्थानें केलेली पायपीट व मेहनत खरोखर इंग्रजी स्पेलें व शब्द शिकविण्याच्या गिरण्यांहून श्रेष्ठतर अशा एखाद्या राष्ट्रहितसाधक संस्थेलाहि भूषण झाली असती. एकाच धंद्याला जन्मभर वाहिलेल्या ह्या गृहस्थाच्या मनांत प्रवेश-परीक्षेपर्यंत इंग्रजी शिकविण्याची कायमची शाळा स्थापणें ह्याहून दुसरा कोणताहि नव्हता; व दुसरा कोणताहि उदात्त हेतु उद्भवण्यासारखी भाव्यांची विद्वत्ताहि नव्हती व मनोरजनाहि नव्हती. भाव्यांची शाळा पांच सात वर्षे चालल्यावर, विद्वत्तेनें व मनोरचनेनें राष्ट्रहित साधण्यास वराच लायक असा एक गृहस्थ सरकारी नोकरीला लथ मारून पुण्यास आला. हा गृहस्थ ह्यणजे विष्णुशास्त्री चिपळोणकर हा होय. चिपळोणकराच्यापूर्वी ज्यांनीं ज्यांनीं ह्यणून

खासगी शाळा काढली ते सर्व पदवीहीन होते व पुण्यांतल्या हायस्कुलांतील हेडमास्तरादि पांच चार पदवीधरांशीं तुलना करतां ह्या पदवीहीन शाळा-चालकांचें पारडें लोकदृष्टीनें वरेंच हलकें पडे. आतां ह्या पदवीहीन गृहस्थांत सगळेच अविद्वान होते असा प्रकार नव्हता. बाबा गोखले एके काली पूना कालेजांत फेलो होते; आणि, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरोपंत छत्रे वगैरे विद्वानमंडळींत त्यांची गणना होत असे. काशीनाथपंत नातू, भाजेकर, इंदापूरकर हे तिघेहि इंग्रजी चांगले जाणत असत. सीतारामपंतासारखा कुशल इंग्रजी लिहिणारा तर त्याच्या वेळीं पुण्याच्या हायस्कुलांतील मास्तरांत कुंटे, गाडगीळ अशा एकदोन व्यक्तींखेरीच तिसरा कोणी होता कीं काय ह्याची शंकाच आहे अशी जरी वास्तविक स्थिति होती, तत्रापि हे सर्व गृहस्थ पदवीहीन पडल्यामुळे, हायस्कुलांतील पदवीधर मास्तरापेक्षां ह्यांना लोक थोडेसे कमीच मानात. बाकी हायस्कुलांतील पदवीधर मंडळी खासगी शाळांतील पदवीहीन मंडळीहून मुलांना कांहीं निराळें शिकवीत अशांतला प्रकार कांहीं एक नव्हता. इंग्रजी शब्द व स्पेलें पांच सात वर्षे शिकवून प्रवेशपरीक्षेला मुलांना तयार करावयाचें हा दोघांचाहि एकच धंदा होता. खासगी शाळांतून जसे कित्येक अनीतिमान् मास्तर असत, तसेच हायस्कुलांतहि अपेयपान, अभक्ष्यभक्षण, चार्गटपणा, बाहेरख्यालीपणा, वगैरे दुर्गुणांनीं मंडित असे गुरुजी थोडे फार होते. अशा स्थितींत नीतिमत्तेचा धडा मुलांच्या मनावर ठसविण्याचें काम सरकारी व खासगी शाळांतील मास्तरांच्या हातून फारच गचाळपणानें यत्किंचित्हि साधलें न जावें हें साहजिक आहे. ही स्थिति स्वानुभवानें लक्ष्यांत आणून विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनीं लोकशिक्षणार्थ एक नवी शाळा काढिली. देशभक्त, विद्वान्, कार्यकर्ते, विचारवंत, आचारवंत, धर्मशील, उद्योगी, साहसी, असे लोक निर्माण करण्याचा उदात्त हेतु ह्या विद्वान् चालकाच्या नव्या शाळेचा प्रथमांरभी होता. प्रचलित लोकशिक्षण सरकारच्या धोरणानें चालल्यामुळे, त्या शिक्षणांत भासमान होणारे दोष, नव्या शाळेच्या धोरणानें चालणाऱ्या लोकशिक्षणांत न यावे ह्या हेतूनें सरकारी इन्स्पेक्टर, डिरेक्टर, परीक्षक, वगैरे कोणाचाहि स्पर्श आपल्या शाळेला होऊं द्यावयाचा नाहीं असा बाणा शास्त्री बोवांनीं, उन्हाळ्याच्या सुट्याच्या वेळीं मुलांना निरोप देतांना व इतरत्र, प्रदर्शित केला होता. ह्या बाण्याला बरीच साजतील अशी पदवीधर व

न वाजते तर मोठेंच आश्चर्य घडलें असतें. वासुदेव वळवंत फडके, वामन प्रभाकर भावे व लक्ष्मण नगहर इंदापूरकर हे तिघेहि गृहस्थ नीतिमत्तनें बरे होते. पैकीं वासुदेव वळवंत फडके यांचा शाळा काढण्यांत एवढाच हेतु होता कीं, शाळेंतील मुलें उत्तम देशभक्त निपजावीत. परंतु हा उदात्त विचार ज्या पद्धतीनें अमलांत आणावा अशी फडक्यांची इच्छा होती, ती भावे व इंदापूरकर यांस पसंत न पडल्यामुळें व फडक्यांची पद्धत स्वीकारली असतां आपल्यासारख्या गरीब पोटभरू माणसांना शाळा सोडून देशां-तर करण्याचा प्रसंग हटकून यावयाचा तो न यावा अशी ह्या दोघांची इच्छा असल्यामुळें फडक्यांचा ह्या शाळेशीं जो कांहीं थोडासा संबंध होता तो लवकरच तुटून गेला. इंदापूरकर व विशेषतः वामनराव भावे ह्यांनीं जन्मभर मास्तरकीचा धंदा केला व तो प्रामाणिकपणानें केला ह्यांत संशय नाहीं. महागांवकर, भाजेकर, नातू, बाबा गोखले सीतारामपंत चिपळोणकर वगैरे मंडळींप्रमाणें किरायातीचा इतर धंदा मिळें-तोंपर्यंत शाळेंला चिकटून रहावयाचें व तो धंदा मिळाल्यावर शाळेंला लथ मारावयाची, असा क्षुद्र विचार ह्या दोघांही गृहस्थांचा नव्हता. त्यांतल्या त्यांत वामनराव भाव्यांचा तर नव्हताच नव्हता. इंदापूरकरासंबंधानें मात्र असें निकरानें बोलतां यावयाचें नाहीं. मध्यंतरी भाव्यांच्या शाळेंला ओहटी लागली असतां, ह्या गृहस्थांनीं कांहीं वर्षे तिला अंतर दिला होता. सरांश, मास्तरकीचा धंदा व शाळा ह्यांच्याशीं एकनिष्ठें वागण्याचा धडा पुण्यांत घालण्याचा पहिला मान भावे यांस देणें जरूर आहे. शाळेंला फंड जमविण्याकरितां व कायमची इमारत मिळविण्याकरितां भाव्यांसारख्या गृहस्थांनें केलेली पायपीट व मेहनत खरोखर इंग्रजी स्पेलें व शब्द शिकविण्याच्या गिरण्यांहून श्रेष्ठतर अशा एखाद्या राष्ट्रहितसाधक संस्थेलाहि भूषण झाली असती. एकाच धंद्याला जन्मभर वाहिलेल्या ह्या गृहस्थांच्या मनांत प्रवेश-परीक्षेपर्यंत इंग्रजी शिकविण्याची कायमची शाळा स्थापणें ह्यांहून दुसरा कोणताहि नव्हता; व दुसरा कोणताहि उदात्त हेतु उद्भवण्यासारखी भाव्यांची विद्वत्ताहि नव्हती व मनोरजनाहि नव्हती. भाव्यांची शाळा पांच सात वर्षे चालल्यावर, विद्वत्तेनें व मनोरचनेनें राष्ट्रहित साधण्यास बराच लायक असा एक गृहस्थ सरकारी नोकरीला लथ मारून पुण्यास आला. हा गृहस्थ हणजे विष्णुशास्त्री चिपळोणकर हा होय. चिपळोणकराच्यापूर्वी ज्यांनीं ज्यांनीं हणून

खासगी शाळा काढली ते सर्व पदवीहीन होते व पुण्यांतल्या हायस्कुलांतील हेडमास्तरादि पांच चार पदवीधरांशीं तुलना करतां ह्या पदवीहीन शाला-चालकांचें पारडें लोकदृष्टीनें बरेंच हलकें पडे. आतां ह्या पदवीहीन गृहस्थांत सगळेच अविद्वान होते असा प्रकार नव्हता. बाबा गोखले एके काली पूना कालेजांत फेलां होते; आणि, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरोपंत छत्रे वगैरे विद्वानमंडळींत त्यांची गणना होत असे. काशीनाथपंत नातू, भाजेकर, इंदापूरकर हे तिघेहि इंग्रजी चांगले जाणत असत. सीतारामपंतासारखा कुशल इंग्रजी लिहिणारा तर त्याच्या वेळीं पुण्याच्या हायस्कुलांतील मास्तरांत कुंटे, गाडगीळ अशा एकदोन व्यक्तींखेरीच तिसरा कोणी होता कीं काय ह्याची शंकाच आहे अशी जरी वास्तविक स्थिति होती, तत्रापि हे सर्व गृहस्थ पदवीहीन पडल्यामुळे, हायस्कुलांतील पदवीधर मास्तरापेक्षां ह्यांना लोक थोडेसे कमीच मानीत. बाकी हायस्कुलांतील पदवीधर मंडळी खासगी शाळांतील पदवीहीन मंडळीहून मुलांना कांहीं निराळें शिकवीत अशांतला प्रकार कांहीं एक नव्हता. इंग्रजी शब्द व स्पेलें पांच सात वर्षे शिकवून प्रवेशपरीक्षेला मुलांना तयार करावयाचें हा दोषांचाहि एकच धंदा होता. खासगी शाळांतून जसे कित्येक अनीतिमान् मास्तर असत, तसेच हायस्कुलांतहि अपेयपान, अमक्षयभक्षण, चार्गटपणा, बाहेरख्यालीपणा, वगैरे दुर्गुणांनीं मंडित असे गुरुजी थोडे फार होते. अशा स्थितींत नीतिमत्तेचा धडा मुलांच्या मनावर ठसविण्याचें काम सरकारी व खासगी शाळांतील मास्तरांच्या हातून फारच गचाळपणानें यत्किंचित्हि साधलें न जावें हें साहजिक आहे. ही स्थिति स्वानुभवानें लक्ष्यांत आणून विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनीं लोकशिक्षणार्थ एक नवी शाळा काढिली. देशभक्त, विद्वान्, कार्यकर्ते, विचारवंत, आचारवंत, धर्मशील, उद्योगी, साहसी, असे लोक निर्माण करण्याचा उदात्त हेतु ह्या विद्वान् चालकाच्या नव्या शाळेचा प्रथमार्भो होता. प्रचलित लोकशिक्षण सरकारच्या धोरणानें चालल्यामुळे, त्या शिक्षणांत भासमान होणारे दोष, नव्या शाळेच्या धोरणानें चालणाऱ्या लोकशिक्षणांत न यावे ह्या हेतूनें सरकारी इन्स्पेक्टर, डिरेक्टर, परीक्षक, वगैरे कोणाचाहि स्पर्श आपल्या शाळेला होऊं द्यावयाचा नाहीं असा बाणा शास्त्री बोवांनीं, उन्हाळ्याच्या सुट्टीच्या वेळीं मुलांना निरोप देतांना व इतरत्र, प्रदर्शित केला होता. ह्या बाण्याला बरीच साजतील अशी पदवीधर व

पदवीहीन अशी पांच चार मंडळीहि चिपळोणकरांनीं जुळविली होती; व दहा पांच वर्षांत नव्या शाळेंचें संपूर्ण स्वरूप लोकांना दाखविण्याचा त्यांचा हेतु होता, असें म्हणतात. चिपळोणकरांचे जे निकट स्नेही होते त्यांचे सांगण्यांत असें येतें कीं, सरकारी धोरणानें चालणाऱ्या लोकशिक्षणाहून किंचित् निराळी अशी शिक्षणपद्धति प्रारंभीं सुरू करून, उत्तरोत्तर सरकारी लोकशिक्षणाहून पूर्णपणें भिन्न अशी शिक्षणपद्धति, वर्तमानपत्रद्वारा, व्याख्यानद्वारा आणि ग्रंथ व निबंध ह्यांच्या साहाय्यानें लोकमत तयार करून, प्रचलित करावयाची, असा शास्त्रीबोवांचा विचार होता. म्हणजे, इंग्रजी शिकण्याचें व्यसन लोकांना जें अतोनात लागलें होतें त्याच्या छंदानें प्रथम इंग्रजीतून ज्ञान द्यावयाचें; व नंतर जसजसें लोकमत बदललें तसतसें जास्त जास्त मराठीतून शिकविण्याला सुरवात करावयाची; आणि शेवटीं सरकारी नोकरी करितां म्याट्रिकचा अभ्यास करण्यापासून जसजसें लोक परावृत्त होत जातात तसतसें इतर व्यवसायांना उपयोगी पडेल असें शिक्षण मराठीतून प्रचलित करावयाचें, असा कांहींसा चिपळोणकरांचा वेत होता. परंतु शाळा काढून दोन सवादाने वर्षे लोटतात न लोटतात तोंच शास्त्रीबोवाला मृत्यूनें अकस्मात् गाठलें व त्याचा हेतू बहुतेक जागच्या जागींच जिरला. नवी शाळा शास्त्रीबोवाच्या हयातींत सुमारे दोन सवादाने वर्षे चालली; परंतु, सर्वच प्रकार नवीन पडल्यामुळें तीं राष्ट्रोत्तेजक अशा शिक्षणाची सुरवात बिलकुल झाली नाही. आपल्या शाळेंतून प्रवेशपरीक्षेत वरींच मुलें पास झालेलीं व दरवर्षीं एकानें तरी जगन्नाथ शंकरशेटची शिष्यवृत्ति हटकून पटकावलेली दाखवून लोकांचें आपल्याविषयीं अनुकूल मत व सादर बहुमान मिळविण्यांतच शास्त्रीबोवाचीं दोन वर्षे गेलीं. ह्या लहानशा अवधींत इतर खाजगी व सरकारी शाळा जें काम करीत होत्या तेंच शास्त्रीबोवाच्या नवीन शाळेंनें केलें. चिपळोणकरांच्या नवीन शाळेंत दोन गोष्टी माल नव्या झाल्या. इंग्रजी वाचनार्ची क्रमिक पुस्तके सरकारी व खासगी शाळांतून प्रायः हॉवर्डचीं असत, त्यांच्या बदला नवीन शाळेंत रॉयल क्रमिक पुस्तके सुरू झालीं; व ही नवीन चूष लोकांना व मुलांना त्यावेळीं वरींच आश्चर्यजनक वाटली. दुसरी नवीन गोष्ट ह्मणजे सरकारी शाळेंत इन्स्पेक्टराची तपासणी व डिरेक्टरांची धूळभेट दरवर्षी जी होत असे तिचा उपसर्ग ह्या दोन वर्षांत चिपळोणकरांच्या शाळेंला बिलकुल झाला नाही

इतर खासगी शाळांच्या चालकांना सरकारी अधिकारी व बडे बडे गेरे लोक ह्यांच्या पायाची धूळ आपल्या शाळेस लागण्याकरितां जिवापाड मेहनत करावी लागे व ही मेहनत एकदाची फलद्रूप झाली म्हणजे मोठी कृतकृत्यता वाटे. ह्याच्या अगदीं उलट प्रकार चिपळोणकरांच्या शाळेचा होता; व तो मोठ्या धोरणाचा होता. परंतु, हें धोरण शास्त्रीबोवांच्या बरोबरच अस्तास गेलें. ह्यांचें कारण असें होतें कीं, शास्त्रीबोवाचें संपूर्ण धोरण समजणारा इसम शास्त्रीबोवाच्या सहकारी मंडळींत एखाद दुसराच होता व त्या एखाद दुसऱ्यालाहि तें धोरण अमलांत आणण्याचा सुरक्षित मार्ग जसा कळावा तसा क्वचित्च कळला होता. इंग्रज सरकारनें शाळांखातें सुरू केलें त्याचा मतलब उच्च, मध्यम व कनिष्ठ दर्जाचे नोकर तयार करण्याचा होता व आहे. साहित्य, वैद्यक, कायदा व स्थापत्य, ह्या विषयांत कांहीं लोक कामापुरते तरबेज करण्याकरितां सरकारनें ते ते विषय शिकविणाऱ्या पाठशाला स्थापिल्या. ह्या पाठशालांतून जे लोक पास होऊन बाहेर पडले त्यांना सरकारनें मुन्सफ, मामलतदार, डेप्युटी कलेक्टर, हेडमास्तर, असिस्टंट सर्जन असिस्टंट एंजिनियर, हायकोर्ट वकील वगैरे सिव्हिल सर्वंटांच्या खालच्या जागा दिल्या. जे लोक ह्या पाठशालांतून परीक्षा पास न होतां मध्येच गळाठले व जे हायस्कुलांतील म्याट्रिक, पब्लिक सर्विस वगैरे परीक्षा पसार झालें त्यांना इंग्रजी कारकून, सबओव्हरसिअर, असिस्टंट मास्तर, हास्पिटल असिस्टंट, डिस्ट्रिक्ट वकील वगैरेच्या नोकऱ्या मिळाल्या. आणि जे इसम ट्रेनिंगच्या परीक्षा, मराठी सहायी इयत्ता वगैरे कनिष्ठ दर्जाच्या परीक्षा पास व नापास झाले त्यांना मराठी शाळांवर मास्तर, देवी डाक्टर, मराठी कारकून, मोकदम व बगले वकील सरकारनें नेमिलें. येणेंप्रमाणें उच्च, मध्यम व कनिष्ठ शिक्षणाच्या पाठशाला व शाला काढण्यांत नोकर तयार करण्याचाच तेवढा एक हेतू सरकाराचा होता, असें १८३३ पासून १९०४ पर्यंतचा हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकाराच्या शिक्षणखात्याचा वृत्तांत पाहिला असतां दिसून येतें. नोकर तयार करण्याचें हें खातें युरोपांतील किंवा इंग्लंडांतील विश्वविद्यालयाच्या धर्तीवर अर्थात्च नाहीं; व विचार केला असतां, तें तसें असणें अशक्य होय. परकीय सरकारची नोकरी करण्यास लायक असे इसम तयार करण्याचें काम युरोपांतील विश्वविद्यालयें बिलकुल करीत नाहींत, विद्याव्यासंग विद्यावृद्धि व विद्यासंग्रह करण्याचा युरोपांतील विश्वविद्यालयांचा मुख्य हेतू

असतो. ह्या विश्वविद्यालयांकडे सरकारी नोकऱ्या मिळविणाऱ्या इसमांची परीक्षा घेण्याचें काम यूरोपांत प्रायः कोठेंहि सोपवलेलें नाहीं. इकडील विश्वविद्यालयाचें ह्मणजे शाळाखात्याचें मुख्य काम ह्मणजे अव्वल-कारकून, सर्जन, इंजिनेर, ओव्हर्सियर, मामलतदार, मुन्सफ, हायकोर्ट व व डिस्ट्रिक्ट वकील वगैरे नोकऱ्या पटकाविण्याची इच्छा करणाऱ्या उमेदवारांना शिकवून त्यांची परीक्षा घेण्याचें आहे. अर्थात् इकडील विश्वविद्यालयांच्या द्वारा यूरोपांतील विश्वविद्यालयांची कामगिरी कदापिहि होणें नाहीं. नोकरचाकर निपजविणाऱ्या यंत्राच्या द्वारा प्रतिष्ठित, शीलवंत, व देशभक्त असे पुरुष कसे निर्माण व्हावे ? सराहा परीक्षा घेऊन लहानमध्यम नोकऱ्या देण्याची पद्धत भर रंगांत असलेली पहावयाची असल्यास प्रस्तुत कार्लीहि ती चीन देशांत उत्तम पहावयास मिळते. त्या देशाची संस्कृती अलीकडील हजार पांचशें वर्षांत अत्यंत स्थिर झालेली आहे. तिला वाढ ह्मणून बिलकूल नाहीं. संस्कृतीची प्रगति ह्या हजार पंधराशें वर्षांत चीन देशांत यवमात्रदेखील झालेली नाहीं. जी स्थिती हुएन्संगाच्या वेळीं होती तीच नुकत्याच वारलेल्या मार्केसलीच्या वेळीं होती व सध्याहि आहे. ह्या चिनी पद्धतीचेंच अनुकरण हिंदुस्थानांतील इंग्लिश राजकर्त्यांनीं केलेलें आहे. हिंदुस्थानासारख्या अनेक भाषा बोलणाऱ्या, अनेक धर्म पाळणाऱ्या, अनेक आचार चालविणाऱ्या, व अत्यंत नीच सामाजिक स्थितीपासून अत्यंत उच्च समाजव्यवस्थेपर्यंत शेंकडो जाती असणाऱ्या देशांत व्यवस्थित राज्य चालण्यास व शांततेचें स्थैर्य होण्यास, हीं चिनी पद्धत उत्तमोत्तम आहे, असें चीन देशांतील परीक्षापद्धति पाहून इंग्लिश मुत्सद्यांचें मत झालें; आणि त्या मताप्रमाणें त्यांनीं ती पद्धत आस्ते आस्ते अमलांत आणिली. ही पद्धत अमलांत आणण्याचें मुख्य साधन विश्वविद्यालये, तदंगभूत पाठशाला, आणि इंग्रजी व मराठी शाला होत. ह्या सर्व साधनांचा मुख्य उपयोग लहान मोठ्या परीक्षा घेऊन उमेदवारांना शिक्षा देण्याचा आहे; आणि ह्यांचा मुख्य हेतु इंग्रज लोकांविषयीं, इंग्लिश संस्कृतिविषयीं व इंग्लिश आचारविचारविषयीं उमेदवारांच्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न करण्याचा आहे. उमेदवार गाढे विद्वान व्हावें व स्वदेशीय संस्कृतिविषयीं त्यांच्याठायीं परम आदर उत्पन्न होऊन तिचा जयजयकार करण्याकडे त्यांनीं आपलें तन, मन आणि धन लावावें असा ह्या पद्धतीचा दूरचाहि हेतु नाहीं. असली ही हिंदुस्थानांतील

इंग्रजी शिक्षणपद्धति आहे; आणि मनुष्यस्वभाव पहातां, अन्य प्रकार असणे सर्वथा अशक्य आहे. ही शिक्षणपद्धति आस्ते आस्ते अमलांत येऊन आज सुमारे सत्तर वर्षे झाली आणि आतां तर हिची व्याप्ति भरतखंडाच्या ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत होऊन गेली आहे. १८३३ मध्ये हिचा जेव्हां प्रथम प्रारंभ झाला, तेव्हांच तिच्याविरुद्ध दिशेने जाणारी व तिला तोंडून धरणारी अशी एखादी शिक्षणपद्धति स्वदेशांतील मंडळीनें स्वदेशाच्या हितार्थ काढवयाला पाहिजे होती. म्हणजे देशांतील येथून तेथून सर्व उमेदवार मंडळीला सरकारी नोकरीस लायख करणाऱ्या ह्या शिक्षणपद्धतीचें दुष्ट परिणाम ज्या मानानें सध्या भासमान होत आहेत त्या मानाचें प्रमाण बरेंच सकुंचित झालें असतें. परंतु दुर्दैवानें, मुत्सदीपणाचा ह्या देशांत त्यावेळीं बहुतेक अभाव असल्यामुळे, तसा प्रकार झाला नाहीं. अलीकडील तीस पसतीस वर्षांत सरकारी शिक्षणपद्धतीचें खरें स्वरूप व अंत्य हेतु एखाद्या दुसऱ्या गृहस्थाच्या धानांत हळूहळू थोड्या फार प्रमाणानें येऊं लागला; त्या हिडिस स्वरूपाचा व अनुदार हेतूचा प्रतिकार करण्याकडे विष्णुशास्त्र्यासारख्या विचारी पुरुषाचें लक्ष्य गेलें; आणि नव्या इंग्रजी शालेचा उदय झाला. सरकारी शिक्षणपद्धतीतील अवगूण काढून टाकून जेणेंवरून स्वदेशांतील तरुण मंडळी स्वतंत्र विचाराची, स्वतंत्र आचाराची व स्वदेशाच्या उपयोगाची निपजेल, अशी नवीन शिक्षणपद्धति आपल्या नव्या शालेंत सुरू करावयाचा चिपळोणकरांचा मनोदय होता, ह्मणून मागे सांगितलेंच आहे. परंतु आपणा हातभागांच्या दुर्दैवानें उचल खाऊन, ज्या महानुभावाच्या डोक्यांत वरील उदार कल्पना निर्माण झाली, तो नवी शाला स्थापून दोन वर्षे लोटताहेत तोंच एकाएकी इहलोक सोडून गेला. पाठीमागे जी चालक मंडळी राहिली त्यांचे विचार शास्त्राबोवांच्या विचाराहून फार भिन्न पडल्यामुळे, नव्या शालेंचें नवें वळण तरुण पिढीला देण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगी फारच थोडें होतें. राष्ट्रांतील तरुणांना नवें वळण लावण्याचें सामर्थ्य, बुद्धीनें नीतीनें, विद्येनें, विचारानें व कर्तृत्वशक्तीनें मागे राहिलेल्या मंडळीच्या आंगी फारच थोडें होतें, किंवा मुळीच नव्हतें, हें ह्या संस्थेच्या पंचवीस वर्षांच्या इतिहासावरून कोणाही विचारी मनुष्याला सहज कळून येण्यासारखें आहे. तत्रापि ह्या संस्थेचा अंतस्थ व बहिःस्थ इतिहास माहीत असणोर असे लोक फारच थोडे असल्यामुळे, ह्या संस्थेची, हिनें केलेल्या कार्याची व हीत अस-

णाच्या व्यक्तींची माहिती कारणापुरती खाली देतो. अशाकरितां कीं, त्या वरून ह्या संस्थेच्या द्वारा देशहिताचें कार्य कितपतसें झालें आहे त्याचा अंदाज वाटेल त्याला करतां यावा.

५. नवी इंग्रजी शाळा विष्णुशास्त्र्यांनं काढिली त्यावेळीं पहिल्या दोन वर्षांत तींत रा. टिळक, आगरकर, आपटे व नामजोशी असें चिपळोणकरा खेरीज चार इसम होते. शास्त्री वारल्यानंतर किंवा सुमारास रा. गोळे, केळकर, गोखले, पाटणकर, धारप, भानू वगैरे मंडळीचा संस्थेंत प्रवेश झाला. नंतर दहा पांच वर्षांच्या अंतरानें रा० कर्वे, लेले, चांदोरकर, बापू लिमये वगैरे आणीक कांहीं गृहस्थ सामील झाले. पैकीं ज्यांच्या मताला संस्थेंत विशेष मान असे व ज्यांच्या वरती संस्थेचें बहुतेक सर्व धोरण अवलंबून असे, असे गृहस्थ ह्मटले म्हणजे रा. टिळक, आगरकर, आपटे, नामजोशी, गोखले, गोळे व केळकर हे सात होत. शास्त्री वारल्यानंतर, ह्या सात गृहस्थांवर संस्थेची सर्व जबाबदारी पडली. शास्त्री जोपर्यंत होता, तोंपर्यंत शाळेचें मुख्य धोरण त्याच्याच मनाप्रमाणें चालें. कारण ह्या सर्व मंडळींत, वयानें, अनुभवानें, विद्येनें, ग्रंथकर्तृत्वानें, व विचारानें श्रेष्ठत्व शास्त्रीबोवाकडेच येण्यासारखें होतें. आणि शिवाय, शाळेचें मूळ उत्पादकत्व त्याच्याकडे असल्यामुळें, पुढारपणाचा मान त्यासच मिळणें अपरिहार्य होतें. परंतु शाळा स्थापन होऊन दोन वर्षे लोटन आहेत नाहींत तोंच शास्त्री निवर्तल्यामुळें, त्याच्या धोरणाचा व पुढारपणाचा सामान्य विकास होण्यास हि अवकाश सांपडला नाहीं. अर्थात् त्या धोरणाचें संपूर्ण स्वरूप कोणत्या प्रकारचें असणार होतें तेंहि कळण्यास योग्य मार्ग राहिला नाहीं. यूरोपियनाचा पाय आपल्या संस्थेंत शिरकूं थावयाचा नाहीं, हें स्थूल परंतु महत्वाचें धोरण मात्र चिपळोणकरानें जगजाहीर केलेलें महशूर आहे. ह्या पलीकडे शाळेचें वळण, स्वरूप, वृद्धि वगैरे कोणत्या प्रकारची असावी, ह्या संबंधानें त्याच्या हातचें लेखी टिपण वगैरे कांहीं होतें कीं काय तें त्याच्या साथीदारांना कदाचित माहित असलें तर असेल. इतरांना त्याची कांहीं एक बातमी नाहीं. बहुशः अशा प्रकारचा लेख बिलकूल नसावा असें वाटतें. येणें प्रमाणें पुढाच्याच्या धोरणाशिवाय शाळेची सर्व जबाबदारी मागे राहिलेल्या मंडळींवर पडली. तींतून ते कोणत्या शिताफीनें व कशा सफाईनें पार पडलें ह्या गोष्टींचा विचार करणें वरेंच मनोरंजक व बोधप्रद आहे, परंतु कोणत्या-

हि प्रकारें कठीण, खोल किंवा भानगर्डाचें नाहीं. कारण, शास्त्रीबोवाचें जें मुख्य स्थूल धोरण कीं यूरोपियनाचा स्पर्श संस्थेला होऊं घावयाचा नाहीं. त्याचा त्याग, पुढाच्याला मरून वर्ष सहा महिनें होत आहेत नाहींत तोंच ह्या मंडळीनें पहिल्या प्रथम केला; आणि भावी इमारतीच्या पायाच्या आधार स्तंभाला प्रहार करून उखडून पाडिलें. हा प्रकार ज्या वेळीं झाला तेव्हांच शास्त्रीबोवानें काढलेल्या नव्या धोरणाचा अंत झाला आणि डेकन एजुकेशन सोसायटी जन्मास आली. हा प्रकार कसा झाला त्याचें थोडक्यांत वर्णन देतों.

६. शास्त्रीबोवाच्या पाठीमागे जी तरुण मंडळी राहिली त्यांच्या डोक्यांत प्रथम असा विचार आला कीं, आपण जे पांच सात लोक कांहीं एका कार्याकरितां एका ठिकाणीं जमलों आहोंत, त्यांची कांहीं तरी एक व्यवस्थित कायदेशीर मंडळी करावी, आणि त्या मंडळीच्या हातांत संस्थेची सर्व सूत्रे देऊन महाराष्ट्रांत सरकारी शिक्षणपद्धतीसारख्याच शिक्षणपद्धतीचें जाळें पसरवें. एवढें दोनच विचार मंडळीच्या डोक्यांत येऊन थांबतें तरीही शास्त्री बोवाचें मूळ धोरण बरेंच विघ्नडलें असतें. परंतु ह्या दोन विचारांबरोबर असेंहि दुसरें दोन विचार आलें कीं संस्थेच्या चरितार्थाकरितां सरकारांतून पैशाची कांहीं मदत मिळवावी आणि संस्थेच्या दिग्मतीनें एक काळेजहि काढावें. अशा एकंदर चार कल्पना ह्या मंडळीच्या मनांत प्रथम आल्या असें दिसतें. या चारी कल्पनांपैकी प्रायः प्रत्येक कल्पनेंत कांहींना कांहीं तरी दोष होता. कोणतीहि संस्था कायदेशीर रीतीनें सरकारांत नोंदविली व जाहीर केली असतां तिला राजमान्यत्व व स्थैर्य येतें, अशी एक कल्पना आपल्या लोकांत बरीच पसरली आहे; आणि कायदेपंडितांना तर ती जात्याच पराकाष्ठेची प्रिय होते. पैसे, देणग्या व वर्गण्या मिळविण्याला, जमीनजुमल्याचें स्वामित्व पत्करण्याला, आणि फिर्यादी लावण्याला व लावून घेण्याला हें राजमान्यत्व व स्थैर्य अत्यंत अवश्यक आहे, हें एखादा नवशिक्याहि कायदेपंडित सांगूं शकेल. तेव्हां ही पहिली कल्पना ह्या मंडळीला मान्य झाली ह्यांत कांहीं मोठेंसें नवल नाहीं. दक्षिण महाराष्ट्रांतून व इतर स्थलांहून पैशाची थोडीबहुत म्हणजे लाख पन्नास हजारपर्यंत मदत होईल असा रंग दिसत होता आणि ही मदत संस्थेला राजमान्यत्व व कायदेशीर स्थैर्य आलें असतां विशेष प्रयास न पडतां मिळण्यासारखी होती. संस्थेला स्थैर्य व

राजमान्यत्व आणण्याचा विचार मंडळीच्या मनांत सहजगत्या उद्भवण्यास जीं अंतःकारणें झालीं, त्यांपैकीं वर दिलेले कारण एक होय. ह्या खेरीज बहिरूपार्थींचाहि उपसर्ग मंडळीच्या मनाला सडकून झाला. सरकारी नोकरीवर लाय मारून विष्णुशास्त्र्यानें जेव्हां नवी स्वतंत्र शाळा काढली, तेव्हा पासूनच ह्या संस्थेसंबंधानें आंग्लोइंडियन कामगारामध्ये साशंक विचार सुरू झाला. दोनदोनशें चारचारशें, किंवाहून हजार हजार रुपये दरमहा मिळविण्याची ज्यांची लायकी दहा पांच वर्षांत व्हावयाची अशी पदवीधर विद्वान मंडळी ह्या संस्थेंत तीस पसतीस रुपड्यांवर संतुष्ट राहून काम करण्यास ज्या अर्थी सिद्ध झाली, त्या अर्थी ह्या संस्थेचा अंतस्थ हेतू कांहीं तरी गूढ असाव, व कालान्तरानें सार्वजनिक स्वस्थतेवर परिणामक व्हावा, अशा विचाराची छटा आंग्लोइंडियन कामगारांच्या मनःपटावर झळकूं लागली. कित्येक विद्वान व विचारी यूरोपियनांनीं तर ह्या मंडळीची तूलना यूरोपांतील जेसूट मंडळीशीं केली. विष्णुशास्त्री वारल्यावर, केळकर वगैरे एल्फिस्टन कॉलेजांत शिकलेल्या मंडळींनीं आपला गुरू जो वर्डस्थर्थ त्याला शाळेच्या बक्षिससमारंभाकरितां एकदां गद्याच्या वाड्यांत आणिलें. त्यावेळीं ह्या गृहस्थानें नूतनशाळाचालक मंडळीला जेसूटांच्या पंक्तीस नेऊन बसविलें. अशी तूलना करण्यांत वर्डस्थर्थाचा हेतू कांहीं असो. परंतु जेसूट लोकांच्या गुप्त मंडळीनें शिक्षणसंस्थांच्या द्वारां यूरोपांतल्या सर्व देशांतील दरवारांत, उमरावांत, मध्यम व कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांत काय कामगिरी बजाविली, हें ज्या ज्या इसमाला अवगत असेल, त्या त्या इसमाच्या मनावर ह्या तुलनेचा काय परिणाम झाला असेल, तें स्पष्ट करून सांगण्याची जरूर नाहीं. तशांत मंडळींतील दोन इसमांनीं कोल्हापूरच्या दुर्दैवी शिवाजीची कड घेऊन नुकतीच तरवार गाजविली होती. नव्या शाळेंचें चालकत्व स्वीकारून वर्ष दाडि वर्ष जाते आहे नाहीं तोंच ज्या मंडळींनीं एवढा पराक्रम केला, ती मंडळी पुढें काय करील आणि काय न करील, असाहि संशय आंग्लोइंडियन लोकांत साहाजिकपणें पसरला होता. शिवाय मंडळीच्या हातांत नुसती शाळाच होती असें नाहीं. केसरी व मराठा अशीं दोन वर्तमानपत्रेहि महाराष्ट्रांत स्वतंत्र विचाराचा फैलाव करण्याकरितां मंडळीनें काढिली होती. केसरींतील लेख इतके स्पष्ट, निर्भिड, व झणझणांत असत कीं त्यावरूनच जर सर्व महाराष्ट्राच्या मनाची परीक्षा करण्याचें कोणी त्याकांळीं मनांत

आणिलें असेल, तर महाराष्ट्रांतील लोकांची मनें फारच क्रांतिप्रविण झालेलीं असावीं, असा त्याचा सहजासहजी ग्रह झाला असण्याचा संभव होता. सारांश, पांच चार प्रकारांनीं नवी शाला व नवीं वर्तमानपत्रें स्थापन करणाऱ्या ह्या मंडळीसंबंधानें परकी लोकांची मनें वरीच साशंक झालेलीं होतीं. अशा मंडळीला आपल्या डोक्यादेखत वाटेल तें करूं देणें कोणत्याही राज्यकर्त्यांना इष्ट नसतें. अशी मंडळी आपल्या मुठीत कोणत्या प्रकारें येईल व आपलें जें थोर धोरण आहे त्याला अंकित कशी होईल, हें पहाणें राज्यकर्त्यांचें कामच असतें. देशांत चळवळ्या, उद्योगी, साहसी, जाणत्या व स्वातंत्र्येच्छू लोकांनीं एखादी जोरदार संस्था काढिली, तर त्या संस्थेला निर्जांव करून टाकण्याकरितां, सरकारी पक्ष नानाप्रकारचे उपाय योजित असतो. स्वतंत्र संस्था कधीं कधीं दपटशानें दबून जातात. कधीं कधीं बंक्षिसाच्या लालुचीनें नरम पडतात; कधीं कधीं निव्वळ गोड बोलण्यानें फसतात; आणि क्वचित् अधिकाराच्या जोरांनें सपशेल बुडवून टाकाव्या लागतात. पैकीं कोणत्या मात्रेचा उपयोग प्रस्तुत प्रसंगीं करावयाचा हा प्रश्न उद्भवतो न उद्भवतो तोच खुद्द स्वतः रोगी, वैद्यबोत्रा घरीं येण्याची वाट न बघतां, मात्रेच्या शोधार्थं मात्रेच्या मालकाकडे जाण्याच्या तयारीत आहे असें दृष्टोत्पत्तीस आलें. रोग्याला जालीम मात्रेची जरूर नसून, सामान्य सौम्य मात्रेनेंच त्याचें तोंड गोड होण्यासारखें आहे, असें वैद्यांच्या ध्यानांत आलें आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं रोग्याला, जी मात्रा त्याला हवी होती ती थोडथोडी मिळत जावी, अशी योजना केली. सौम्य मात्रेनें रोग्याच्या रोगाचा उपशम कसा झाला तें रोग्याच्या मनोरचनेची चिकित्सा केली असतां कळण्यासारखें आहे.

७. महात्मा त्रिष्णु कृष्ण चिपळोणकर वारले त्यावेळीं व त्यानंतर दोन वर्षांत शालेचें चालकत्व ज्या मंडळीकडे आलें त्यांचें धोरण शास्त्रीबोत्रांच्या धोराणाहून फारच निराळें होतें. १८६८ पासून १८८० पर्यंत बारा वर्षांच्या सतत मननानें देशस्थिती कोणत्या प्रकारची आहे व ती सुधारण्यास काय उपाय योजिले पाहिजेत, ह्याचा विचार बारकाईनें व सखोल अंतःकरणानें करण्यास शास्त्रीबोत्रां बारा वर्षांचा अवधि मिळून, त्यांचें मन, प्रगल्भ, हेतु स्पष्ट. विचार खोल व कृति उत्साहशाली, झाली होती. शास्त्र्याच्या पश्चात् त्यांचें पागोटे ज्या मंडळीनें आपल्या डोईवर घालून घेतलें त्या मंडळीला आपले विचार कायमचें ठरविण्याला इतका अवधी मिळाला नाहीं. मंडळींतील बहु-

तेक सर्व सभासद कॉलेजांतून नुकतेच सुटून नव्या शाळेंत विष्णुशास्त्रयाच्या पुढारपणाखालीं काम करावयाला लागले होते; आणि एक दोन वर्षे जों कोठें पुढ्यांच्या धोरणाचा संस्कार थोडाफार मिळतो आहे तोंच त्यांना स्वतःला पुढारपण स्वीकारण्याचा प्रसंग आला. ह्या तरुण नवशिक्या मंडळी पैकीं विचारानें मुरलेला असा एकहि इसम नव्हता. प्रत्येकाचें शिक्षण ह्या नाहीं त्या तऱ्हेनें एकदेशी झालें होतें. एकाचें तत्व दुसऱ्यास हटकून पटेलच अशी खात्री नव्हती. पुढारपण घेऊन अमूक एक गृहस्थ संस्थेचें धोरण चालविण्यास योग्य आहे, अशी कोणाचीच खात्री कोणाला देतां येण्याची सोय नव्हती. सर्व मंडळीनें एका ठिकाणीं जमावें व बहुमतानें जें काय ठरेल तें अमलांत आणावें, असा प्रकार सुरू झाला होता. मुरलेल्या पुढ्यांनो संस्थेच्या हिताची किंवा देशाच्या हिताची एखादी नामी कल्पना फार दिवस विचार करून संपादिलेली मंडळीपुढें मांडावी, मंडळीला तिच्यासंबंधीं विचार करण्यास अवधि द्यावा, व नंतर बहुमतानें किंवा सर्व मतानें ती कल्पना आमलांत आणावी, अशा पद्धतीला थारा मिळण्यास ह्या मंडळींत त्यावेळीं अवकाशच नव्हता. कां कीं, मुरलेला पुढारी ह्या मंडळींत त्यावेळीं कोणीच नव्हता. तेव्हां बहुमतानें किंवा दोन तृतीयांश किंवा तीन चतुर्थांश मतानें जें काय ठरेल तें करावें, असा नियम करणें जरूर पडलें. मुरलेल्या पुढ्यांनो खोल विचार करून काढलेल्या कल्पना ज्या मंडळीच्या मनास वळण देण्यास निर्माण झालेल्या नसतात, त्या मंडळींत बहुमतानें किंवा सर्व मतानें जें कांहीं काम होतें तें सामान्यतः सामान्य प्रकारचेंच असतें असा नियम आहे. आणि त्या नियमान्वये प्रस्तुत तरुण मंडळीच्या हस्ते जों कामें झालीं तींहि एकोनएक अगदीं सामान्य व तात्पुरती अशीं झालीं. ही मंडळी वरवर विचार करणारी होती हें त्यांच्या कृत्यावरून तर आतां स्पष्टच आहे; परंतु त्यावेळीं शिक्षणपद्धतीसंबंधीं जे विचार वेळोवेळीं त्यांनीं प्रकट केले त्यांवरून देखील त्यांच्या कृत्यांचें भावी स्वरूप तात्विक विचार करणाऱ्याला समजण्यासारखें होतें इंग्रज सरकारनें लहान, मध्यम नोकर तयार करण्याकरितां जी शिक्षण पद्धति सुरू केली, तिनें आपल्या देशाचें कल्याण होणार आहे असें ही मंडळी त्यावेळीं प्रतिपादित असत इतकेंच नव्हें तर आतांही परमप्रेमानें प्रतिपादित असतात! ह्या मंडळीपैकीं बहुतेकांची मोठी महत्वाकांक्षा म्हटली म्हणजे एखादें कॉलेज काढून तींत प्रोफेसर होणें, व परिक्षाकरितां पोरे तयार करणें, ही होती.

देशभक्त, स्वातंत्र्येच्छू, उद्योगी, साहसी व करारी जवान तयार करण्याचा ह्या मंडळीचा विलकूल हेतु नव्हता; व तसा हेतु असता तरी, तो हेतू तडीस नेण्यास जी गुलामगिरीची शिक्षणपद्धति त्यांनीं अवलंबिली होती तिनें तो साध्य होणें केवळ अशक्य होतें. समुच्चयानें ह्या मंडळीची अंतररचना अशाप्रकारची होती. व्यक्तिशः पहातां, मंडळींतील प्रायः प्रत्येक इसम कोणातरी एखाद्या मुरलेल्या पुढ्याच्या धोरणानें चालण्यास योग्य असा असून, स्वतंत्रपणें ह्या संस्थेचें धोरण देशहिताच्या बाजूनें ठामपणें व निश्चयानें नेणारा नव्हता. विष्णुशास्त्री वारल्यावर वर्डस्वर्थ, सेल्बी, भांडारकर व रानडे ह्यांपैकीं कोणातरी एकाच्या किंवा सर्वांच्या उपदेशानें चालण्याची या लोकांना जरूर पडली, ह्यावरून वर जें विधान केलें आहे त्याची सत्यता दिसून येईल. शिवाय हंटर, रे, रिपन, वगैरे युरोपियनांची सर्టిफिकेटें मिळविण्यास ही मंडळी किती हपापलेली होतां हें पाहिले असतां हि ह्या मंडळीच्या उद्योगाचें स्वरूप ध्यानांत येण्यासारखे आहे.

८ असली मनोरचना ज्या मंडळीची होती, ती ही मंडळी, आपली संस्था राजमान्यत्व व स्थैर्य याप्रत कायदेशीर रीतीनें कशी नेतायेईल आणि तिच्या द्वारा पैशाची मदत मिळण्याची सोय होऊन एकादें कॉलेज कसे काढतां येईल, ह्या विवंचनेंत गुंग होऊन गेली होती; आणि हे हेतु साध्य करण्याकरितां युनिव्हर्सिटी व सरकार ह्यांच्याकडे कोणत्या मार्गानें जातां येईल ह्याची तोड काढित होती. राजमान्यत्व मिळविण्याकरितां सरकारी रजिष्ट्रेशन ऑफिस, पैशाची मदत मिळविण्याकरितां विद्याधिकाऱ्याची कचेरी व गव्हर्नरगडि वड्या मंडळीची पायधरणी आणि कॉलेज काढण्याकरितां युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटिंडिकेटादि सभांची विनवणी, ह्याकडे ही मंडळी धांव घेऊं लागली. तेव्हां अधिकारी मंडळीला एका प्रकारे संशय येऊं लागला व एका प्रकारे समाधानहि वाटूं लागलें. संशय अशा करितां कीं, युरोपियनांचा स्पर्श आपल्या संस्थेला विलकूल होऊं द्यावयाचा नाही, असा ज्या मंडळीच्या मूळ उत्पादकाचा वाणा ती मंडळी युरोपियनांची सर्टीफिकेटें व कचेऱ्या ह्यांच्या कडकाडून भेटी घेण्यास एकाएकी इतकी उत्सुक कशी झाली ? ह्यांत कांहीं काळें बरें असाण्याचा तर संभव नाही ? सरकारच्या पैशानें शाळा व पाठशाळा चालवून, सरकारच्या हेतूविरुद्ध खटपट करण्याचा ह्या मंडळीचा तर विचार नसेल ?

असल्या शंका अधिकाऱ्यांच्या मनांत येणें साहजिक होतें. परंतु, या संशया-बरोबर आधिकारी वर्गाला समाधान वाटण्याला जागा अशी झाली कीं, दोन चार वर्षे स्थापित होऊन जी मंडळी स्वतंत्रपणें एक जर्गी संस्था चालवते, जींतील सभासद पोटाला चिमटा घेऊन स्वदेशांतील लोकांना उच्च (?) व मध्यम शिक्षण स्वल्प किमतींत देण्याचें व्रत पतकरितात, आणि जिचा मूळ उत्पादक आपल्या संस्थेला युरोपियनाचा, अर्थात् युरोपियन पैशाचा स्पर्श होऊं घावयाचा नाहीं अशी घनघोर प्रतिज्ञा करतो, ती मंडळी केवळ आपला स्पर्शच नव्हे, तर आपली कडकडून भेट घेण्यास येते, तेव्हां ही मंडळी आपल्या कक्षांत आणण्यास ही संधि उत्तमोत्तम आहे. अशा ह्या नाना प्रकारच्या मनोविकारांनीं विलसणारी हीं दोन्ही मंडळें (अधिकारी मंडळ व संस्थोत्पादक मंडळ) एकदाचीं पंधरा वीस महिन्यांच्या खटपटीनें एका ठिकाणीं आलीं आणि डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा जन्म झाला. रोगी व वैद्य यांची गांठ पडून, दोघांचेहि हेतु ह्या जन्म समारंभांत सफल झाले ! ह्या गांठींत एका पक्षाच्या हातापायांत मग दांडमण वजनाच्या रुपेरी शृंगळा पडून, तो पारतंत्र्योदधींत अज्ञानोज्ज्वलित मोहानें आनंदित होत्साता मज्जन करूं लागला; आणि एका एतदेशीय स्वातंत्र्यप्रवण शिक्षणसंस्थेला, पांच चार हजार रुपड्यांच्या देणगीनें, आंगाग्याली घालतां आलें, ह्या फुशारकांनै दुसरा पक्ष कृतकृत्य झाला. युरोपांतील गिरनिराळ्या देशांतील स्वतंत्र संस्था आपल्या कक्षांत आणण्यास तेंवीच सरकारांना कोण भयंकर उपाय योजावें लागतात, हें लक्ष्यांत आणलें असतां, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी पांच चार हजारांच्या वर्षासनानें नरम करतां आली, ही गोष्ट अँग्लोइंडियन अधिकाऱ्यांना मोठी समाधानाची वाटली. परंतु, माझ्या मतें, ह्या समाधानांत अभिमान व फुशारकी वाटण्यास कांहीं एक कारण नव्हतें. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी गर्भा-वस्थेपासूनच अत्यंत नरम होती. ती गरम असावी, असा जो सरकारास मंशय आला, त्याचें कारण विष्णुशास्त्री व त्याचे वाण्याचें उद्धार होत. विष्णुशास्त्री वारल्याबरोबर त्यांचे विचार त्यांच्या अनुयायांनीं सोडून दिले; नांवापलीकडे विष्णुशास्त्र्याची नवी शाळा व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचें न्यू स्कूल ह्यांत साम्य विकूल नव्हतें; सरकारची मदत न घेण्याच्या ऐवजीं ती मिळविण्याकरतां सोसायटींतील मंडळी पराकाष्ठेची भुकेली होती; ह्या गोष्टी जर विद्याधिकाऱ्यांस यथास्थित कळत्या, तर पैशाची मदत विलकूल न देतां हि

सोसायटी हवी तिजनी वंगवितां येती, हेहि त्याच्या लक्षांत आले असते. शाळा व कॉलेज ह्यांतून परीक्षांकरितां मुले तयार करावयाचा ज्यांचा धंदा त्यांच्या मुलांना परीक्षा अनीवात बंद करून, किंवा सरकारी शाळांतील विद्यार्थ्यांविषयी त्यांच्या मुत्रांपासून जास्त फी घेऊन, किंवा शाळांतील मास्तरां-खेरीज इतर चार एतद्देशीय किंवा युरोपियन गृहस्थांची नैतिक सर्टिफिकेटे दाखल केल्याशिवाय परीक्षेला येऊं द्यावयाचें नाहीं अशी अट घालून, व इतर आणीक शेरुडे क्षुद्र पुस्त्या करून, खासगी शाळांच्या चालकांना नरम आणतां येईल. त्यांना वठणीस आपण्यास पैशाची खैरातच केली पाहिजे अशातला भाग नाहीं.

९ डेकन एज्युकेशन सोसायटी स्थापन होऊन आज एकवीस वर्षे झाली. इतक्या अवधींत देशहिताचें कोणतें काम हिनें केले हें पहावयाचें आतां उरले आहे. सरकारी हायस्कुले व कॉलेजे ह्यांत चालू असणाऱ्या शिक्षणपद्धतीहून सोसायटीच्या शाळांत व कॉलेजांत प्रचलित असणाऱ्या पद्धतींत काडीचाही भेद नाहीं. पुस्तके, वर्ग, परीक्षा वगैरे सर्व लहानसहान गोष्टी जशा तिकडे चालू आहेत तशाच त्या इकडेही चालू आहेत. तिकडे हेडमास्तर आणि प्रिन्सिपाल शाळा व कॉलेजे ह्यांची व्यवस्था पहातात त्याप्रमाणेंच इकडेही सुपरिंटेंडंट व प्रिन्सिपाल पहातात. तिकडे हेडमास्तर डिरेक्टरच्या आज्ञा शिरसावंध मानतो त्याप्रमाणेंच इकडे सुपरिंटेंडंट कौन्सिलांतील कार्यकर्त्या कमिटीचा हुकूम पाळतो. ह्याप्रमाणें सरकारी शिक्षणपद्धति ह्या सोसायटीनें जशीची तशी उचलून घेतली आहे. सरकारी शिक्षणखात्यांत व सोसायटींत फरक इतकाच कीं, तिकडील हेडमास्तरला २५० पासून ८०० पर्यंत पगार व प्रिन्सिपालला ८०० पासून २००० पर्यंत पगार असतो तो इकडे नसतो. इकडील हेडमास्तर व प्रिन्सिपाल ७५ पासून ९०।१०० रुपयांवर तेंच काम समाधानानें करतो. तिकडील हेडमास्तर, मास्तर, प्रिन्सिपाल व प्रोफेसर जीं कामें जितक्या योग्यतेनें करितात तीं कामें तितक्या, कदाचित् त्याहूनही जास्त, योग्यतेनें इकडील मास्तर व प्रोफेसर करतात. प्राप्तीच्या बाबींत काय तो मोठा फरक आहे. सोसायटींतील मास्तरांनीं व प्रोफेसरांनीं घस जी काय सोशिली आहे ती ही ह्या एवढ्याच बाबतींत. देशहिताकरतां आपण स्वार्थ-त्याग केला आहे, वगैरे भाषा सोसायटींतील सभासद जी योजतात ती ह्या

पैशाच्या बाबीसंबंधानेंच होय. ह्या भाषेंत कितपत अर्थ आहे तें आतां पाहूं.

१० पांच रुपयांच्या पंतोजीपासून तों पांचशें रुपयांच्या प्रोफेसरापर्यंत व तीन रुपयांच्या तलाठ्यांपासून तों बाराशे रुपयांच्या जजपर्यंत लहान मोठे नोकर तयार करण्याकरितां सरकारनें मराठी इंग्रजी शाळा, ट्रेनिंग व इतर कॉलेजें व युनिव्हर्सिटीया निर्माण केल्या. शाळापाठशाळांतून लागणारे नोकर विद्यार्थ्यांच्या संख्येप्रमाणें सरकार ठेवीत असतें. नोकर जास्त पाहिजे असले म्हणजे जास्त पंतोजी ठेवून जास्त उमेदवार तयार करण्याची व्यवस्था सरकार करते. नोकरीकरितां उमेदवारांची संख्या फाजील झाली म्हणजे कमी पंतोजी करून कमी उमेदवार येतील अशी तजवीज सरकार करते. ह्या तजवीजीला सरकार उदार शिक्षणाची पद्धति ह्मणून मोठें मोहक नांव देतें. ह्या नांवाला भुलून सोसायटींतील मंडळींच्या मनात अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, हें उदार शिक्षण आपल्या देशवांधवांना स्वस्त व सुलभ रीतीनें देण्याची आपणहि कांहीं तरी व्यवस्था करावी व सरकारचे उदार हेतु त्वरित सफल होण्यास थोडी फार मदत करावी; मग ह्या कामीं पैशाच्या बाबतीत स्वार्थत्याग करावा लागला तरी वेहतर आहे. सोसायटींतील मंडळींनीं पैशाच्या बाबतीत जो स्वार्थत्याग केला ह्मणून ह्मणतात त्याचा मुख्य हेतु हा आहे. ह्मणजे उदार शिक्षणाच्या भपकेदार नांवाखालीं सरकारी नोकरीला लायक असें उमेदवार तयार करण्याकरितां ह्या मंडळींनीं स्वार्थत्याग केला आहे. हा स्वार्थत्याग तर खराच; परंतु हा सत्कारणीं लागला किंवा असत्कारणीं लागला, हें पाहूनच ह्यांचें महत्त्व किंवा लघुत्व ठरवाययाचें आहे. समजा कीं, इंग्लंडावर फ्रेंच लोकांचें राज्य झालें; आणि इंग्लंडांतील सर्व तरुण मंडळीला फ्रेंच सरकारचें नोकर बनविण्याचें एखादें शाळाखातें फ्रेंच सरकारनें काढिलें; आणि त्या खाल्याला इंग्रज लोकांना उदार शिक्षण देणारें खातें ह्मणून भपकेदार नांव ठेविलें. समजा कीं, ह्या भपकेदार नांवाला भुलून, फ्रेंच नोकर तयार करण्याच्या कामीं फ्रेंच सरकारला दहा वीस इंग्रज गृहस्थ पोटाला चिमटा घेऊन मदत करूं लागले, आणि आपण स्वार्थत्याग केला ह्मणून आपली महती मोठ्या विनयानें मिरवूं लागले. समजा कीं, अशी स्थिति इंग्लंडांत झाली तर ह्या दहा वीस भोळ्या इंग्रजांची किंमत स्वतंत्र राष्ट्रांतील लोक काय बरें करतील ? हे लोक स्वदेश हिताच्या अगदीं निरुपयोगी व ह्यांचा स्वार्थत्याग कवडीच्या मोलाचा ठरला जाईल;

कीं ह्यांना मोठमोठ्या देशभक्तांच्या पंक्तीस वसवून संतमहंताप्रमाणें यांच्या नांवांचा पृथ्वीवरील सर्व स्वातंत्र्यप्रिय राष्ट्रांत यावच्चंद्रदिवाकरौ जयजयकार होईल ? दुसरा प्रकार होण्यापेक्षां पहिल्याकडेच स्वतंत्र राष्ट्रांतील विचारी लोकांची प्रवृत्ति होईल हें उघड आहे. ह्या दृष्टीनें पाहनां, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील मंडळीचा स्वार्थत्याग असत्कारणी लागला आहे. हें विधान मान्य व्हावें असें वाटतें. सरकारी नोकर तयार करण्याला सरकारी हायस्कुलें व कॉलेजें कामापुरती हवीं तितकीं होती. तेंच काम की, अत्यंत कमी पगारावर करण्याच्या नसत्या उठाठेवीत पडण्याचें कांहीं एक अडलें नव्हतें. कमी पगारावर नसती उठाठेव करणाऱ्या ह्या मंडळीच्या वर्तनानें सरकारी अधिकारी प्रथम प्रथम बरेच बुचकळ्यांत पडले. कमी पगारावर राहून शाळा व कॉलेज चालविण्यांत ह्यांचा कांहीं तरी मतलब असावा, असा संशय त्यांना पहिल्यापहिल्यांदा आला. पण पुढें पांच चार वर्षांच्या अनुभवानें हा त्यांचा संशय समूळ मावळून गेला; आपल्या नोकर तयार करणाऱ्या शिक्षण पद्धतीला हे लोक खरोखरच उदार व स्वतंत्र शिक्षणपद्धति समजतात हें त्यांच्या ध्यानांत आलें; आणि खुद्द डेक्कन कॉलेज ह्या मंडळीच्या गळ्यांत घालण्यास तें सिद्ध झालें. अगदीं थोड्या खर्चांत जर कोणी डॉन किझोट आपलें काम आपल्या मनाप्रमाणें करण्यास तयार आहे, तर तें त्यांच्याकडून कोण शहाणा करून घेणार नाही ? पण ह्या प्रसंगी एक निराळाच चमत्कार झाला ! ही मंडळी डेक्कन कॉलेज आपल्या हातीं घेण्याचें पतकरिना. ह्या मंडळीच्या गूढ विचारासंबंधानें सरकारचा संशय फिटला; परंतु ह्यांच्या स्वतःचा स्वतःच्याबद्दलचा संशय मात्र अजूनहि फिटला नव्हता ! सरकारी कॉलेज सरकारी अटीसह घेण्यांत आपल्या स्वातंत्र्याचा नाश होईल, अशी ह्या मंडळींस ह्यावेळीं काळजी पडली ! जणूं काय, ह्यांच्या स्वातंत्र्याचा नाश अद्याप व्हावयाचा राहिलाच होता ! ज्यावेळीं इंग्लिश शिक्षणपद्धति जशीच्या तशी ह्यांनीं सुरू केली; ज्यावेळीं ह्यांच्या कॉलेजाला फर्ग्युसनचें नांव पांच पन्नास हजार रुपयांकरितां दिलें गेलें; व ज्यावेळीं पांच चार हजारांचें वर्षासन ह्या मंडळींनीं पतकरिलें; त्याचवेळीं ह्यांनीं आपली स्वतंत्रता पूर्णपणें गमाविली होती. नंतरच्या टिवल्याबाबल्या केवळ अज्ञानदर्शक व उपहास्य होत !!!

११ देशाच्या हिताकरितां ज्यानें आपलें नुकसान करून घेतलें किंवा

सर्वस्वावर पाणी सोडले त्याने स्वार्थत्याग केला हें म्हणें यथास्थित शोभनें. देशाचें कोणतेंहि हित न करितां ज्यांनीं आपलें थोडेंवहुन नुकसान करून घेतलें त्यानें स्वार्थत्याग केला असें कोणी म्हणत नाहीं; त्यानें आपले अज्ञानानें नुकसान करून घेतलें असेंच लोक ह्या तऱ्हा राहतात. हाच प्रज्ञा सोसायटीतील मंडळींचा आहे. तशांत ह्या मंडळीनें आपलें स्वतःचेंच तेवढें नुकसान करून घेतलें आहे, असें नाही. लहान मोठ्या नोकऱ्या मिळवूं इच्छिणारे उमेदवार ह्यांच्या व ह्यांच्याचसारख्या इतरांच्या वीस एकवीस वर्षांच्या खटपटीनें इतकें स्वस्त झालें कीं, बी. ए. ला पंधरा रुपयाचा कांगी विचारीनासें झालें आणि मुंबईच्या एका गव्हर्नराच्या भाकिताप्रमाणें प्रॅज्युडाना पड्टेवा-वाल्याचीहि नोकरी मोठ्या मिनतवारीनें मिळण्याचा प्रसंग जवळ येऊन ठेपला. यू. एस्. एफ्. मॅट्रिक, पि. इ. आय्. इ., बी. ए., एम्. ए., एल्. एल्. बी., पास व नापास, अशा नोकऱ्या करितां ह्यापलेल्या ज्या ज्या इस-मास सरकारी नोकरी मिळत नाहीं, तो तो इसम, काळ वाईट आला, अशी ओरड करतो; न्यू स्कूळच्या धर्तीवर जिल्होजिल्ही व तालुक्यातालुकी शाळा काढून कसें बसें पोट भरतो; आणि सरकारी नोकरीला जास्त उमेदवार तयार करतो. पुणे, सातारा, नगर, मुंबई, धुळे, सोलापूर, कोल्हापूर, रत्नागिरी, चिपळूंग, नाशिक, पेण, वाई, वगैरे स्थली ज्या खासगी शाळा न्यू स्कूलच्या धर्तीवर अलीकडील वीस वर्षांत निघाल्या त्या सर्वांनीं लहान मध्यम उमेदवार स्वस्त व विपूल तयार करण्याचें काम मोठें बहादुरीनें केलेलें आहे. राष्ट्रांतील तरुणांना इतर कोणत्याहि स्वतंत्र धंद्यानें पोट भरण्याचें माहीत नसल्यामुळे, हें एक मोठें राष्ट्रीय संकटच ओढवलेलें आहे. ह्या संकटाच्या मुळाशीं पुण्यांतील डेकन एज्युकेशन सोसायटी आहे पुणें शहर सर्व महाराष्ट्राचे पुढारपण घेणारें; आणि पुण्यांतील डेकन एज्युकेशन सोसायटीतील पुढारी शिक्षकांनीं जी शिक्षणपद्धति अवलंबविली ती इतर लहान मोठ्या शहरांतील पुढारी लोकांनीं उचलावयाची. अर्थात् जीं फळे सोसायटीच्या संस्थांना आली तींच किंवा त्यांच्यासारखींच फळे बाहेर गांवच्या शाळांनाहि आलीं. पुण्याचे शाळापुढारी चुकले त्यानें सर्व महाराष्ट्राचीहि फसगत झाली ! महाराष्ट्रांतील येथून तेथून सर्व पांढर-पेशांचीं तरुण मुले सरकारी नोकरीला उमेदवार झालीं. स्वतंत्र धंदा माहीत नाहीं. पोट कसें भरावें हें कळत नाहीं. विचारी स्वतःच्या कर्माला बोल

ळवून देशोधडी भटकून आडे ! सरकारी नोकरीला लायक झालेले हे उमेदवार एक मोठे राष्ट्रीय नुकसान करीत आहेत. जे धंदे त्यांना लहानपणापासून शिकविलेले नाहीत त्या धंद्याच्या क्रित्येक क्षुद्र कंपन्या हे उमेदवार लोक काढतात; त्यांत हटकून फसतात; आणि पांढरपेशा लोकांना हीं कामें साधत नाहीत म्हणून शिक्षा मिळवितात. सारांश. चुकलेल्या पुढ्यांच्या कृत्यांचे असे परंपरित परिणाम होतात.

१२ नोकऱ्या मिळवूं इच्छिणाऱ्या उमेदवारांची संख्या देशांत अतोनात होत चालली आहे, ही गोष्ट सरकाच्या नीट ध्यानांत आलेली आहे; व ह्यावर प्रस्तुतचे राजकार्यधुंधर गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झन ह्यांनीं युनिव्हर्सिटीचा नवा कायदा करून एक रामबाण उपाय योजिला आहे. ह्या उपायानें सरकारी नोकरीला उमेदवार तयार करणाऱ्या स्वस्त व भिक्षुकी कॉलेजांचे बारा वाजून, प्रायः जेवढ्या नोकरांची सरकारांत मागणी असेल तेवढेच उमेदवार सरकारी कॉलेजांतून तयार केले जाणार आहेत. ह्यालाच लॉर्ड कर्झनानीं उदार शिक्षण, उदारतम करण्याची युक्ति, असें गोंडस नांव दिलेले आहे. खासगी संस्था कॉलेजे काढून नोकऱ्यापेक्षां उमेदवारांचे अतोनात जास्त करून ठेवतात. तेव्हां खासगी कॉलेजे न निघतील अशी प्रथम योजना करून, त्रिधमान खासगी कॉलेजांनीं कायमचा दहा पांच लाखांचा फंड, सरकारी कॉलेजांतल्यासारखी मोठी फी, बडी लॅबोरेटरी, जंगी इमारत, वगैरे व्यवस्था अवश्य केली पाहिजे, असा निर्बंध केलेला आहे. सारांश, सरकारी कॉलेजांखेरीज उमेदवार तयार करणारी इतर कॉलेजे होतां होईल तों नसावीं, असा ह्या कायद्याचा रोख आहे, आणि खासगी कॉलेजांचा गेल्या २५ वर्षांतील इतिहास पाहतां, हा रोख सरकारच्या हिताला जसा उपकारक असावा तसाच आहे. सरकारी नोकर तयार करण्याच्या उदार शिक्षणपद्धतीचा प्रसार करणाऱ्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा इतिहास जर नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनीं मनन केला असतां, तर सोसायटीसारख्या संस्थांच्या हस्ते चालणाऱ्या उदार शिक्षणाच्या पिच्छेहाटीबद्दल पर्वाच्या युनिव्हर्सिटी बिलाच्या वादविवादांत नामदारांनीं बिलकूल शोक केला नसतां. जी गोष्ट मुळांतच नव्हती तिच्या निधनाबद्दल कोण शहाणा शोक करील !

१३ विष्णुशास्त्र्याच्या नव्या शाळेची डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी-

च्या शाळा व कॉलेजे यांची उत्पत्ति व स्थिति आज पंचवीस वर्षे प्रत्यक्ष पहात असल्यामुळे, सोसायटींतील बहुतेक सर्व सभासदांची चांगली ओळख असल्यामुळे, व तींतील कित्येक प्रमुख मंडळींशीं सस्थिवर्षीं अनेक वेळा बोलण्याचे प्रसंग आल्यामुळे, मला जी माहिती मिळाली, तिच्यावरून सोसायटीच्या मनोरचनेची चिकित्सा बर केली आहे. सोसायटींतील कित्येक मंडळींच्या नैतिक व बौद्धिक गुणाबद्दल मला बराच आदर वाटतो. परंतु, सोसायटीच्या द्वारा कांहीं देशहित झालेलें आहे, असें ह्मणण्यास माझे मन धजत नाहीं. तसेंच, चालली आहे ह्याच तऱ्हेनें जोपर्यंत सोसायटी चालेल, तोपर्यंत ती सध्यां नोकर तयार करण्याचें जें काम करीत आहे, तेंच करीत राहिल; व तिचें हें काम करण्याचें अवसान सरकारच्या इच्छेवर अवलंबून राहिल युनिव्हर्सिटीच्या नवीन कायद्याचा रोख पहातां, सोसायटी दिवसें दिवस जास्त दुर्बल होत जावां असा अंदाज आहे. सोसायटीनें डेक्कन कॉलेज जर आपल्या ताब्यांत घेतलें, तर सोसायटी बरींच दशकें नोकर तयार करण्याचे काम असेंच चालवील. परंतु आहे या स्थितींत म्हणजे कांहीं धोरण निराळें ठेविलें नाहीं तर, महाराष्ट्रांतील विचारी व देशभक्त लोकांच्या आदरास ती पात्र होईल असा फारच थोडा संभव आहे.

१४ पुण्यांतील अत्यंत प्रख्यात अशी जी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी तिच्याबद्दल येथपर्यंत लिहिलें. आतां त्या शहरांतील इतर शिक्षणसंस्थासंबंधानेहि चार शब्द नमूद करणें अवश्य आहे. भाव्यांची शाळा, नूतन मराठी विद्यालय व न्यू प्रेपेठरी क्लासेस ह्या संस्थाहि डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचेंच काम करीत असतात. लष्करांतहि एक शिक्षणसंस्था असल्याच प्रकारची आहे. ह्या सर्वांचा हेतू रेलवे, पोष्ट, शाळा, वगैरे खासगी व सरकारी खात्यांतील नोकर तयार करण्याचा आहे.

१५ पुण्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतल्या व हिंदुस्थानांतल्या इतर प्रांतांतील लहान मोठ्या शहरां ज्या इंग्रजी शाळा व पाठशाळा आहेत त्याहि धंद्याच्या 'निमित्तानें हिंडतांना माझ्या पाहण्यांत आल्या आहेत. पैकीं कांहीं शाळा व कॉलेजे ब्रिटिश मुलखांतील आहेत व कांहीं एतदेशिय संस्थानांतील आहेत. पैकीं ब्रिटिश मुलखांतील खासगी शाळा व कॉलेजे यांप्रयीं पुण्यांतल्या शाळासंबंधानें जें माझे मत झालें आहे तेंच आहे. संस्थानांतील शाळा व कॉलेजे यासंबंधानें मात्र एक दोन बाबी विचार करण्यासारख्या दिसल्या. संस्थानिकांच्या पदरीं जीं

हायस्कुलें व कॉलेजें आहेत त्यांचें कार्य काय ? त्यांच्या हायस्कुलांत व कॉलेजांत जे विद्यार्थी शिकतात ते पुढें कोणाच्या नोक्या करतात ? संस्थानिकांच्या शाळाखात्यांतून जे विद्यार्थी बाहेर पडतात त्यांच्या तिबेचा खर्च संस्थानिकांनीं सोसावा आणि त्यांच्या नोकरीचा फायदा इतर लोकांनीं घ्यावा, हा प्रकार कोठला ? ह्यासंबंधानें कांहीं तरी निर्वंध पाहिजे. तसेंच, संस्थानिकांच्या राज्याचें धोरण इंग्रज सरकारच्या राज्याच्या धोरणाहून अर्थात् निराळें आहे. इंग्रज सरकार सम्राट आहे व संस्थानिक सामंत आहेत. निर-
निराळ्या संस्थानिकांच्या निरनिराळ्या पूर्वपीठिका असून, सम्राटाशीं निर-
निराळे संबंध आहेत. तेव्हां संस्थानांतील शिक्षणद्धति इंग्रजी शिक्षणपद्धतीहून निराळी असावी, हें अवश्य आहे. संस्थानिकांच्या कॉलेजांत संस्थानाला उपयोगी पडतील, ह्मणजे संस्थानाचा पूर्वेतिहास, सम्राटसंबंध, वगैरे राज-
नैतिक विषय जाणणारे; असे नोकर तयार केले जावे. यांत संस्थानांचा पैसा सत्कारणीं पडला असें होईल.

१६ पुण्यांतील ज्या शाळांशीं लहानपणीं माझा परिचय झाला त्यांची माहिती देतां देतां बराच विस्तार झाला. परंतु तो अपरिहार्य होता. मागें सांगितलेंच आहे कीं, १८८२ च्या जानेवारींत मुंबई युनिव्हर्सिटीची प्रवेश परीक्षा मी दिली. नंतर पहिली टर्म मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत भरली. कॉलेज त्यावेळीं महालक्ष्मीवर असे. मेसर्स वर्डेस्वर्थ, हॅथार्नथ्वेट, मॅकमिलन पिटर्सन, ऑलिव्हर, बोडस, हैरात, वगैरे प्रोफेसर होते. पैकीं पी. ई. च्या वर्गाला ऑलिव्हर नांवाचा शिक्षक इंग्रजी शिकवी. ही स्वारी अत्यंत लाजाळू असून, मुलांच्याकडे वर मान करून बघण्याचेंहि धैर्य ह्याला नव्हतें. मुलांनीं जोडे व बूट हापटावे, वाकें व मेजें खडखड वाजवावी व प्रसंगीं हजारों पाखरांसारखे घुमावें, असा प्रकार हमेशा चाले. नॉट (Not) हा नकारार्थी शब्द आहे, वगैरे अपूर्व माहिती मधून मधून हे विद्वान् देत असत. पी. ई. च्या परीक्षेला त्यावर्षीं नेल्सनचें चरित्र होतें. आठ दहा वर्षांच्या इंग्रजी मुलांना हें पुस्तक वाचण्याला ठीक आहे. विशीच्या आस-
पास असणाऱ्या इकडील घोडमुलांना मात्र त्याचा मोठासा उपयोग होतो असें नाहीं. प्रवेशपरीक्षेच्यावेळीं जे इंग्रजी ग्रंथ मी वाचले होते, त्या मानानें हें पुस्तक वाचणें फेवळ पोरखेळ वाटला. मि. हॅथार्नथ्वेट बीजगणित व भूमिति व्यवस्थित रीतीनें फळ्यावर जाऊन शिकवी. प्रो० मॅकमिलन

अडखळत अडखळत तर्कशाखांतील सोपी माहिती नीट फोड करून सांगे. पिटर्सनाकडे विक्रमोर्वशी, कां असेंच कोणतें एक, नाटक असे. स्त्रीच्या—प्रमाणें अत्यंत कोमल व गोंडस स्वरानें ही स्वारी संस्कृताचें इंग्रजी भाषांतर करी व कधी कधी एखाद्या वाकड्या तिकड्या संस्कृत वाक्याचा किंवा शब्दाचा अर्थ सांगतांना विचके. संस्कृत भाषेत पारंगतता प्राप्त होण्यापेक्षां गोड इंग्लिश भाषांतर पिटर्सनापासून शिकण्यासारखें होतें. ग्रीक किंवा रोमन इतिहासापैकीं कांहीं भाग एखाद्या फेळोकडे दिलेला असे. ते टिपणें करून कांहींतरी सांगत असे. शिकविण्याची व्यवस्था ही अशी असे. मेसर्स हॅथरनथ्वेट व मॅझमिलन ह्यांखेरीज कोणी शिक्षक मन लावून मनोभावानें शिकविण्याची पर्वा करी, असें मला दिसलें नाहीं. एल्फिन्स्टन कालेजांत मी रहाता विद्यार्थी नव्हतो, गिरगांवांतून आगगाडीनें जात असे. त्यामुळें तेथील रहिवाशी विद्यार्थ्यांच्या रहाणीविषयीं फारसें लिहितां येत नाहीं, विद्यार्थी इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावर रहात. त्या मजल्यांतील तक्तपोशी व कूड सर्व लांकडी असल्यामुळें, थोडें कोठें चालूं वोलूं लागलें कीं सर्वत्र गोंगाट व गडगडांट होऊन जाई. अशा गडगडाटांत हिंदू विद्यार्थ्यांच अभ्यास करूं जाणत; इतर देशांतील टिकले असते कीं काय ह्याची शंकाच आहे. ह्या टर्मांत माझ्या ज्ञानांत फारशी भर पडली असें वाटत नाहीं. परीक्षेकरितां नेमलेल्या सर्व पुस्तकांचें आलोडन महिना पंधरा दिवसाच्या एकाग्र अभ्यासानें येण्यासारखें होतें. बाकीचा वेळ सर्व फुकट. ह्या अवधींत एकाहि शिक्षकाशीं माझी ओळख झाली नाहीं. शिकविणें लागजे शिक्षकाचें काम झालें. कॉलेजाच्या बाहेर विद्यार्थी करतो काय व वागतो कसा, हें पाहण्याचें काम शिक्षकांचें नसावें, असा प्रकार होता. बाकी कॉलेजाबाहेर रहाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची प्रत्यक्ष पुस्तकास करणें, शिक्षकाच्या मनांत असतें तरीहि, दुरापास्तच होतें. सारांश, परीक्षेकरितां मुलांना शिकवावयाचें, हें मुख्य धोरण असें. पहिली टर्म संपल्यावर मी पुण्यास आलों. पैशाच्या व इतर कारणामुळें दुसऱ्या टर्मला कॉलेजांत गेलों नाहीं. पहिल्या टर्मांत मुंबईस असतांना, विष्णुशास्त्री चिपळोणकर वारल्याची बातमी ऐकिली. त्यावेळीं महत्तुःख झालें. मरण हें मनुष्यांची प्रकृति आहे, ही गोष्ट तोपर्यंत माझ्या अनुभवास आली नव्हती. तारुण्याच्या मुर्शींत जगताच्या

ह्या तीरावर स्वैर व निभ्रांत हिंडत असतां जेथून कधीं कोणी परत आला नाही त्या तीराची मला कल्पनाच नव्हती. सर्व मनुष्ये व प्राणी अमर आहेत, अशी माझी अस्पष्ट भावना होती. ह्या भावनेला शास्त्रीबोवाच्या मृत्यूनें जबर धक्का बसला. शाळेंतून जातांना व येतांना आणि शहराच्या पश्चिम भागांत हिंडतांना शास्त्रीबोवाच्या सभ्य, भारदस्त, व प्रौढ मूर्तीला मी अनेकवार पाहिलें होतें; शास्त्रीबोवा परम देशभक्त आहेत असें ज्याच्या त्याच्या तोंडून ऐकत होतो. आणि त्यानें लिहिलेले निबंध वाचलेले माझ्या कानावरून गेले होते. ह्या पुरुषासंबंधानें अशा अनेक गोष्टींचा माझ्या मनावर संस्कार झाला असल्यामुळे, त्याच्या मरणानें मला थोर दुःख झालें. पुण्यास आल्यावर उदरपूरणार्थ मी एक जुजबी धंदा काढला. तो धंदा कनिष्ठ नोकर तयार करण्याचाच होता. मला जें आतां—पर्यंत शिक्षण मिळालें होतें त्याच्या जोरावर दुसरा कोणताच स्वतंत्र धंदा करण्याची माझी ऐपत नव्हती. पब्लिक सर्व्हिस, सेकंड ग्रेड, परीक्षेकरितां उमेदवार तयार करण्याचा मी एक वर्ग काढला. त्या वर्गांत दहा पंधरा मुलें असत व तीस पसतीस रुपये प्राप्ति दीड दोन तासांच्या वटवटीनें होई. हा धंदा मी दीड दोन वर्षे केला. पुढें १८८४ सालीं माझ्या वडील बंधूना डेक्कन कॉलेजांत फेलोशिप मिळाल्या कारणानें, त्या वर्षाच्या जूनमध्ये पी. ई. च्या परीक्षेची दुसरी टर्म मी डेक्कन कॉलेजांत भरूं लागलों. ह्यावेळीं मि. ऑक्सनहाम कॉलेजाचा प्रिन्सिपाल असून, मेसर्स भांडारकर, सेल्बी, करकरे, दस्तूर, झळकीकर, दस्तूर, आणि बॅरेट हे प्रोफेसर होते. ह्या वर्षी वर्गातील दहा पांच व्याख्यानाला मी हजर होतों. प्रिलिमिनरी परीक्षेंतून कसाबसा निवून फेलो व क्लार्क ह्यांच्या कृपेनें परीक्षेस मला परवानगी मिळाली. नंतर परीक्षेची सर्व पुस्तके मी विकत घेतलीं आणि महिन्याभराच्या अभ्यासानें पी. ई. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत पास झालों. १८८५ सालीं मी गावांतून आलों तर कॉलेजांत येत असे. त्यावर्षीं दोनही टर्मां भरून मी परीक्षेला गेलों नाहीं. १८८६ व १८८७ ही दोन संबंध सालें मी कॉलेजांत रहात होतों. ह्या दोन सालांत माझ्या मनांत असा विचार आला कीं, पाहिल्या व दुसऱ्या बी. ए. च्या परीक्षांना एकदम बसावें. परंतु दोनही सालें असा चमत्कार झाला कीं, प्रिलिमिनरी परीक्षेंतच मला आडकाठी होऊं लागली. परीक्षेच्या अगोदर एक महिना अभ्यास करावयाचा, व्यर्थ बारा

महिने परीक्षेची ती क्षुल्लक पुस्तके कुटीत बसावयाचे नाही, असा माझा संकल्प होता. सहा माही परीक्षा व प्रिलिमिनरी परीक्षा ह्या दोन कॉलेजांतल्या कॉलेजांत परीक्षा दिल्यावर आणोक मुंबईस त्याच विषयांची शेवटली परीक्षा बावयाची, असा परिपाठ आहे. म्हणजे बी. ए. सुद्धा तिन्ही परीक्षा मिळून एकंदर नऊ परीक्षा झाल्या. प्रत्येक वेळेस ती ती क्षुल्लक व दरिद्री पुस्तके तोंडपाठ करून नीट ध्यानांत ठेविली पाहिजेत. खरे म्हटले असता, कॉलेजांतच जी प्रिलिमिनरी परीक्षा होते तांत पास झाले म्हणजे काम संपले, अशी व्यवस्था हवी होती. पहिल्या सहा माहांत जी पुस्तके वर्गांत शिकून होतात त्यांची परीक्षा त्या सहा माहांच्या शेवटी होतेच. त्यांची परीक्षा पुनः मुंबईस बावयाला लावणे म्हणजे विद्यार्थ्यांना निव्वळ त्रास देणे आहे. तशांत बी. ए. पर्यंत शिकविल्या जाणाऱ्या पुस्तकांतील वरींच पुस्तके अशी आहेत की, जी अथपासून इतिपर्यंत सूक्ष्मपणे ध्यानांत ठेवण्यांत अर्थ नाही. इंग्रजी कादंबऱ्या, संस्कृत नाटके, इंग्रजी कविता आणि निबंध, ह्यांतील विषय दर वर्षाच्या तीनही परीक्षांच्या वेळी बारीक ध्यानांत ठेवून फायदा काय ? ह्या परीक्षांना कित्येक पुस्तके अशी आहेत की, ज्यांतील प्रमेये आधुनिक शास्त्राच्या दृष्टीने अगदी कवडीमोल आहेत. उदाहरणार्थ वेकनचे 'अडव्हान्स ऑफ लर्निंग' ह्या ग्रंथांतील पहिला भाग विद्येच्या प्रशंसेसंबंधाचा आहे. दुसऱ्या भागांत वेकनाने तीनशे वर्षांपूर्वीच्या माहितीप्रमाणे विद्येचे विभाग वगैरे केलेले आहेत. हे विभाग आधुनिक शास्त्राच्या दृष्टीने अगदी चुकलेले आहेत. परंतु येथील विद्यार्थ्यांना ते मोठ्या साक्षेपाने ध्यानांत ठेवावे लागतात; व पुढे जास्त माहिती झाल्यावर विसरावे लागतात. हीच गोष्ट संस्कृतांतील तर्क संग्रहाची आहे. सुवर्णांत अग्नि आणि मृत्तिका आहे, गाय गोत्वसामान्यवती आहे, द्रव्य गुणांचे अधिष्ठान आहे, वगैरे विचित्र सोंगे ह्या ग्रंथांत आहेत. हीं तोंडपाठ करून उपयोग कोणता ? व ह्यांची तीनतीनदां परीक्षा देण्यांत फायदा काय ? 'अडव्हान्समेंट ऑफ लर्निंग' सारख्या जुनाट पुस्तकांच्या दुसऱ्या भागांतील खूळसट माहिती तीनतीनदां परीक्षा देण्याकरितां सूक्ष्मपणे ध्यानांत ठेवावयाला लावणे म्हणजे विद्यार्थ्यांना व्यर्थ शीण देणे आहे. एकच परीक्षा तीन तीन वेळां देण्याची ही अजब सरकारी पद्धति मला विलकुल पसंत नव्हती. ह्याचकरितां सहामाही, प्रिलिमिनरी वगैरे परीक्षांस मी वसत नसे. अर्थात् दोन तीन वर्षे मला कोणत्याच

परीक्षेला जातां आले नाही. शेवटीं १८८७ च्या शेवटीं मी कॉलेज सोडून गेलों. मग १८८८ त बाहेरचा विद्यार्थी म्हणून फर्स्ट बी. ए. च्या परीक्षेला सहामाही प्रिलिमिनरी वगैरे परीक्षांची आडकाठी विलकूल नसल्यामुळे, मी एकदम गेलों व पास झालों. ह्या परीक्षेचा अभ्यास करण्यास मला वीस पंचवीस दिवस लागले. पुढे एक वर्षभर १८८९ सालीं मी भाव्यांच्या शाळेंत वनस्पतीशास्त्र शिकवित होतो. १८९० सालीं डेकन कॉलेजांत रहावयाला गेलों. त्यावेळीं प्रिसिपॉल मि० सेल्बी होते. दुसऱ्या बी. ए. च्या परीक्षेकरितां इतिहास हा ऐच्छिक विषय घेतला. हा विषय शिकविणारा त्यावेळीं डेकन कॉलेजांत कोणी शिक्षक नसल्यामुळे, वर्गांत जाण्याची मला जरूरत राहिली नाही. मि. सेल्बी मोठे कडक अंमलदार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. परंतु त्यांनीं वर्गांत इतर विषयांनाहि हजर रहाण्याची साक्ति माझ्यावर विलकूल केली नाही; कारण इतिहास घेऊन परीक्षेला जाणारा विद्यार्थी कॉलेजांत मी एकटाच होतो व तो विषय शिकविणारा शिक्षक तेथें कोणीच नव्हता. निव्वळ कॉलेजांतील खोलांचा, हजेचा व जवळील नदीचा उपयोग करून घेण्याकरितां मी ८० रुपये फी भरली. कॉलेजांत राहून तनदुरुस्ती करावी, हा माझा तेथें राहण्यांत उद्देश होता. १८८९ च्या डिसेंबरपासून १८९० च्या आक्टोबरपर्यंत मी तेथें यथेच्छ राहिलों; नंतर महिनाभर परीक्षेचा अभ्यास करण्याकरितां पुण्यापासून बारा कोसांवर वडगांव म्हणून एक खेडे आहे तेथें गेलों व तेथें परीक्षेची तयारी करून १८९० च्या जानेवारीत बी. ए. ची परीक्षा पास झालों. मॅट्रिकपासून बी. ए. पर्यंतच्या कोणत्याही परीक्षेंत मी कधीं नापास झालों नाही. १८८४ सालीं प्रथम मी डेकन कॉलेजांत गेलों. त्यावेळीं दर दोन दोन महिन्यांनीं एक एक परीक्षा जर घेतली असती, तर ह्या तिन्ही परीक्षा पहिल्या सहामाहींतच मी पास झालों असतो. परंतु सहा टर्मा, सहामाही व उपान्त्रपरीक्षा व मुंबईच्या फेऱ्या, अशा नाना प्रकारच्या खुळांत सांपडल्यामुळे १८८४ पासून १८९० पर्यंत मला व्यर्थ रखडत रहावें लागले. ह्या रखडण्यांत इतकें मात्र झालें कीं, माझ्या मनाला जें योग्य वाटलें तेंच मी केले; आणि कॉलेजांतील खुळसट शिस्तीला बळी न पडतां व मन व मेंदू यांना शैथिल्य व शीण येऊ न देतां, जगांत जास्त उत्साहानें काम करण्यास मी सिद्ध झालों.

१७ युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा मी कशा दिल्या ह्यासंबंधी माहिती

येथपर्यंत दिल्ली. आतां कॉलेजांतील शिक्षकवर्गाविषयीं माझे काय मत झालें होतें व झालें आहे तें सांगतों. १८८४ पासून १८८७ पर्यंतच्या चार वर्षांत मि. आक्सनहॅम प्रिन्सिपॉल होते. ह्या गृहस्थाच्या अमदानीत कॉलेजांच्या अंतर्व्यवस्थेत शिस्त फारशी व्यवस्थित नव्हती. वर्गांत वाटल्यास हजर रहावे वाटल्यास हजर राहूं नये. डोक्याला टोपी घालावी, न घालावी किंवा नुसते उपरणें गुंडाळूनहि वर्गांत जावें. कॉलेजांतून दोन चार दिवस गैरहजर असलें तरी देखील खपत असे. गांवांत नाटकें वगण्यास व कॉलेजाजवळ तमाशा पहाण्यास सर्व प्रकारची मुभा असे. धर्माचा, समाजाचा, किंवा वडिल माणसाचा गुरुचा धाक ह्मणून ज्याला ह्मणतात तो काडीमात्र नव्हता. मनसोक्त वर्तन करावें, कॉलेजची फी द्यावी, प्रिलिमिनरीला बसावें व परीक्षेला जावें हा धंदा होता. १८८४ पासून १८८७ पर्यंतच्या चार सालांत दर वर्षी दहा वीस वेळां निरनिराळ्या शिक्षकांच्या वर्गास मी हजर होतों; तो पुस्तकांतील विषय समजून घेण्याकरितांच केवळ नव्हे तर शिक्षक शिकवितो कसा, हेंहि पहाण्याकरितां. मि. बॅरेटला पी. इ. च्या वर्गांत इंग्रजी कादंबरी शिकविताना मी पाहिलें आहे. शब्दांचे अर्थ सांगण्याचें शाळापंतोजीचें कामा हा गृहस्थ करीत असे. मि. आक्सनहॅमला नाटकें व आडव्हान्समेंट ऑफ लॉर्निंग हीं पुस्तकें शिकविताना दहा पंधरा वेळां मी ऐकिलें आहे. ह्या गृहस्थांनीं तास सुरू झाल्यानंतर दहा पंधरा मिनिटांनीं यावें व दहा पंधरा मिनिटें तास संपण्याच्या अगोदर जावें; पुस्तकाची पानें चाळीत चाळीत मध्येच दहा पांच ओळी वाचाव्या; व थोडीशी थडामस्करी व टिवल्याबावल्या करून, मुलांना खुष करून सोडावें. मि. आक्सनहॅमच्या नाटकी हावभावाला व विनोदी स्वभावाला कित्येक मुलें इतकी भाळून जात कीं, त्याच्यासारखा शिक्षक नाही असें त्यांचें आग्रहाचें म्हणणें असे. कविता नुसती वाचून दाखवून तींतील मर्म विद्यार्थ्यांच्या मनांत विंबवून द्यावें आक्सनहॅमनें, असा स्तुतिवाद मी अनेकांच्या तोंडून ऐकिलेला आहे. परंतु या अजब सामर्थ्याचा अनुभव मला एकदांसुद्धां आला नाही. नटाच्या अंगविक्षेपानें व उच्च नीच स्वरानें जीं करमणूक होते तीं कांहींशी ह्या शिक्षकांच्या पासून होत असे. बॅरेट प्रमाणें हेही गृहस्थ शाळापंतोजी पैकींच होते. विद्यार्थ्यांची मनोरचना विवेचक व शास्त्रप्रवण करण्याकडे किंवा विविध माहितीनें व बहुश्रुतपणानें संपन्न करण्याच्या कामीं ह्या दोघाही शिक्षकांचा फारसा उपयोग नव्हता.

शिवाय, हेंहि खरेंच कीं सरकारी नोकरीला उमेदवार जेथें तयार करावयाचे आहेत तेथें बहुश्रुतपणा, विवेचक बुद्धि किंवा शास्त्रप्रवणता विद्यार्थ्यांच्या ठायीं उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणें व्यर्थ आहे. गुलमांना स्वतंत्र नागरिकांचें शिक्षण कोठें झालें आहे! ह्या दोघां शिक्षकाप्रमाणेंच रा. करकरे ह्या गृहस्थांची व्यवस्था असे. हे १८७० सालाच्या सुमारास केंब्रिज युनिव्हर्सिटींत गणित विषयांत सिनियर ऑप्टीम झाले, व हिंदुस्थानांत परत आले. मुंबईस आल्यावर ह्यांचा चौहोकडे जयजयकार झाला. हिंदुस्थानचा उदयकाल जवळ आला, म्हणून शेंकडो लहान मोठ्या अँग्लोइंडियनांनीं ह्यांचें अभिनंदन केलें. एक ब्राह्मणाचें सामान्य पोर केंब्रिजसारख्या विद्यालयांत ऑप्टीम झाले, ह्याणून एतद्देशीय वर्तमानपत्रांनीं ह्यांच्या बुद्धिमत्तेचे व विशाल ग्राहकशक्तीचे पोवाडे गाईले. योग्य संधी व योग्य साधनें दिलीं असतां, ब्राम्हण काय करूं शकेल, ह्या विषयावर युरोपियनांना टांचून शेंकडो लेख लिहिले गेले; आणि केरोपंत छत्र्यांसारखे मुरलेले गणितज्ञ, गोविंद साहेबांना लवून सलाम करूं लागले. सर्वांना अशी आशा सुटली कीं, थोड्याच अवधींत साहेबमहसूफ कांहीं नवीन शोध करून किंवा अजब उपपत्ति काढून न्युटन व लाप्लास ह्यांना खालीं पहावयाला लावणार. ह्या भावी ऐश्वर्यावर भिस्त ठेवून साहेबांना युनिव्हर्सिटींतील लहान मोठ्या परीक्षांचे परीक्षक नेमिले. अशी साहेबांची फार फार बडेजाव त्या काली झाली. पण ही सारी मानमान्यता चटसारी जिरवून टाकून, लोकांच्या खोठ्या आशेला साहेबांनीं बिलकुल अंकूर फुटूं दिला नाही. मि. करकरे कॉलेजांतलें आपलें काम बरेंच बिनबोभाट करीत असत. परंतु, त्यांच्या शिकवणीचा फायदा घेऊन डेक्कन कॉलेजांतून कोणी गाढा गणितज्ञ विद्यार्थी निपजला, असें कोठें अद्याप ऐकिवांत नाही. प्रस्तुत लेखकानें बी. ए. करितां एक वर्ष गणित विषय घेतला होता व साहेबांचा पांच पंचवस लेक्चरें ऐकिली होती. परंतु त्या व्याख्यानापासून त्याचा कांहीं फायदा झाल्याचा त्याला अनुभव नाही. माल जेजुरीनगरांतल्या यक्षकिन्नरांच्या तोंडांतील कित्येक रागरागिण्यांचें हार्मोनिकल डिफरेंशियेशन व इंटिग्रेशन गुंजारवपद्धतीनें कसें करतात ह्यांचें ज्ञान त्यास थोडे फार झालें!

१८ वरील मंडळीहून निराळ्या तऱ्हेचे शिक्षक प्रो. भांडारकर व मि. सेल्वी होत. हौ, बूल्हर, कॉलहॉर्न, भाऊ दाजी ह्यांच्या बरोबरीनें

प्राचीनलेखसंशोधनांची ऐपत डॉक्टरांच्या आंगां असून, शिवाय ह्या चारी गृहस्थांपेक्षां संस्कृत सारस्वतात व तर्कन्यायव्याकरणवेदांतादि शाखांत ह्यांची गति विशेष आहे. मेरुशास्त्री गोडबोले किंवा राजारामशास्त्री बोडस किंवा बालशास्त्री रानडे ह्यांच्यासारखी गाढी विद्वत्ता इकडील इंग्लिशविद्याविभूषित विद्याधरांच्या ठायीं काचित् आढळते. परंतु यूरोपियन विवेच्या संस्कारानें एका प्रकारची चिकित्सक व विवेचन बुद्धि जी विकसत असते व जिच्या जोरावर थोड्या माहितीनेंही बरीच लिखाई इंग्रजांत करतां येते तिचें वास्तव्य डॉक्टरांच्या ठायीं बरेंच आहे. संस्कृत नाटक असो, तर्क असो, ऋग्वेदांतील ऋचा असोत, किंवा शांकर-भाष्य असो, त्यांतील शब्दांची, स्वरांची, प्रमेयांची, वगैरे चिकित्सा विद्यार्थ्यांना दिग्दर्शनमात्रानें करून दाखविण्याची हौस डॉक्टरांना असे; परंतु एथून तेथून एकंदर सर्व शिक्षणीय ग्रंथांचें इंग्रजी भाषांतर बरोबर वठविण्यांतच तासांतला अर्धा अधिक वेळ जात असल्यामुळें वरील हौस पुरविण्यास फारसा अवकाश रहात नसे. तशांत, नोकरीच्या उद्देशानें परीक्षकारितां संस्कृत ग्रंथ इंग्रजांत शिकून टाकण्यापेक्षां इतर उदात्त हेतु कोण्याहि विद्यार्थ्यांचा प्रायः नसल्याकारणानें, डॉक्टरांच्या विचिकित्सक व्याख्यनांचा फारसा उपयोग होत नसे. डॉक्टर आज तीस परतीस वर्षें शिक्षकाचा धंदा करीत आहेत. परंतु भाऊ दाजी किंवा राजेंद्रलाल मित्र त्यांच्या विद्यार्थ्यांमधून अद्याप एकहि निघाला नाहीं. वेळच्या वेळेस वर्गांत हजर राहून, डॉक्टर आपलें काम उत्कृष्ट करीत, आणि इंग्लिश शिक्षणपद्धतीच्या उदारत्वाचें गोडवे गात, आपण शिकविलीं तीं मुलें विद्याव्यासंगी व चिकित्सक निघालीं नाहींत असा कटु अभिप्राय, डॉक्टर आठवड्यांतून पांच चार वेळां तरी दिल्या-शिवाय रहात नसत. परंतु ते हीं गोष्ट लक्षांत घेत नसत कीं, इंग्रज सरकारनें शाळा व कॉलेजे जीं काढिलीं आहेत तीं वस्तुतः नोकर तयार करण्याकरितां काढिलीं आहेत, विद्याव्यासंगी शास्त्रज्ञ निपजविण्याकरितां काढिलीं नाहींत. नोकरीच्या व्यवसायांत दिवसांतले दहा तास खर्चून, वाकीं राहिलेल्या वेळांत प्राचीन लेखसंशोधनाचें काम व्हावें कसें ? डॉक्टरांच्या सारखी तीन चार तासांची नोकरी ज्यांना सुदैवानें मिळाली त्यांना ही गोष्ट शक्य आहे. परंतु अशा सर्व लोकांनीं संशोधक व लेखक बनलेंच पाहिजे हा आग्रह व्यर्थ होय. अशा कामाला पुरेशी विद्वत्ता असूनहि लेखकर्तृत्वाकडे

पुष्कळांची प्रवृत्ति नसते. हा केवळ रुचिवैचित्र्याचा व स्वभावघटनेचा प्रकार आहे. त्याबद्दल कुरकुर करण्यांत हांशिल कोणतें ? मत्स्याहार केल्यानें बुद्धीला जोम येतो, मांसाहारानें श्रमसहिष्णुता येते, वगैरे मते ब्राह्मण विद्यार्थ्यांच्या पुढें कधीं कधीं डाक्टर प्रतिपादित असत, इतकेंच नव्हे तर उदाहरणार्थ ते आपल्याचकडे पाहण्यास विद्यार्थ्यांना स्पष्टपणें सुचवित असत. जातिभेद, बालविवाह, वगैरे पद्धतींवरहि ताशेरा झडत असे. येणेंप्रमाणें संस्कृत पुस्तकांचें इंग्लिश भाषांतर करण्याचें कंटाळावाणें काम स्वतःचीं सामाजिक, धार्मिक व व्यावहारिक मते सिद्धांतवत् सांगून डाक्टरसाहेब मनोरंजक करीत. जातिभेद वाईट आहे, वगैरे मते जरी ते प्रतिपादीत तरी सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांवर त्यांची सारखाच कृपा असे. विद्यार्थ्यांना नोकरीकरितां शिफारसपत्रें किंवा सल्लामसलत देण्याला ते सदा तयार असत. सारांश, बहुत प्रकारें स्तुत्य व आदरणीय असें शिक्षक ह्या नात्यानें त्यांचें वर्तन असे.

१९. डाक्टर भांडारकरांसारखेच नियमित व करारी असे डेकन कॉलेजांतील दुसरे शिक्षक मि० सेल्बी होत. जोपर्यंत मि० आक्सनहॅम प्रिन्सिपाल होते, तोपर्यंत कॉलेजांतल्या अंतर्व्यवस्थेत त्यांनी विलकूल हात घातला नाहीं. कॉलेजांत वेळच्या वेळीं यावें व आपलें काम आपल्या मतीप्रमाणें चोख करावें, असा ह्यांचा क्रम असे. बर्क, बेकन, तर्क, नीति आणि तत्वज्ञान हे विषय शिकविण्याचें काम ह्यांच्याकडे असे. पैकीं बर्ककृत “ फ्रेंच राजक्रांती ” वर व बेकनकृत “ विद्यावृद्धी ” वर ह्यांनी टीपा छापलेल्या आहेत. मांडर्स ट्रेझरी ऑफ ब्रायॉग्रफी, इंग्लिश कोश, वगैरे पुस्तके जो विद्यार्थी मन लावून चाळील त्याला ह्या टीपापेक्षां विपुल टीपा लिहून काढितां येतील. परंतु, ह्या टीपा छापून, विद्यार्थ्यांचे बरेच श्रम मि० सेल्बी ह्यांनी वाचविले आहेत. तर्क, नीति आणि जुनें किंवा नवे तत्वज्ञान ह्यांवरहि ह्यांच्या ठीव टीपा व संक्षेप असतात; व त्यांचीच घोसपट्टी प्रायः सर्व परीक्षार्थी करितात. ह्यांनी प्लेटोवर एक लहानसें व्याख्यान व आरिस्टॉटलाच्या तत्वज्ञानाचा संक्षेप इकडील विद्यार्थ्यांच्या सोयीकरितां लिहिला आहे. असल्या ह्या छोटेशानी पुस्तकांत जर्मन पंडितांचें विस्तृत वाचन, मार्मिक विवेचन, किंवा दीर्घव्यासंग दिसून येण्यास विलकूल वाच नसतो, हें खरें आहे. परंतु लेखांवरून जर

कोणाही शिक्षकाच्या बुद्धीची परीक्षा करावयाची असेल तर आपल्या विषयावरील नामांकित ग्रंथाची टीपात्मक संक्षिप्त टाचणें इकडील परीक्षार्थी विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठीं करण्याची हातोटी ह्यांना बरीच साधलेली आहे, हें कोणाहि निःपक्षपाती मनुष्य कवूल करील. मुंबई इलाख्यांतील माजी विद्याधिकारी सर अलेक्झांडर ग्रॉट-जे पुढें एडिंबरा युनिव्हर्सिटींत अधिकारी झाले-त्यांच्या ग्रीक तत्वज्ञांच्या ग्रंथावर बराच व्यासंग असे, असे त्यांच्या एक दौन ग्रंथांवरून दिसतें. तितपत व्यासंग मि० सेल्बी यांचा अद्याप दिसून आलेला नाही, तथापि, इतर असल्याच कॉलेजांतील शिक्षक आपापल्या विषयावरील ग्रंथासंबंधानें एक ओळहि छापून काढण्याचें धैर्य करित नाहीत, त्यापेक्षां मि० सेल्बी ह्यांचा टांचणेंच छापून काढण्याचा क्रम कां होईना बराच प्रशंसनीय आहे, ह्यांत संशय नाही. विद्यार्थ्यांना परीक्षासिद्ध्यर्थ काय पाहिजे हें मि० सेल्बी चांगले जाणत; व ह्याच धोरणानें ह्यांचें सर्व शिकविणें असें. हे प्रायः वर्गांत उभे राहून व्याख्यान देत व एखाद्या चांगल्या अभ्यासी विद्यार्थ्यांकडे दृष्टीचा नेम धरून क्वांटप्रमाणें व्याख्यान सुरू करित. फार हळू व तोंडांतल्यातोंडांत जलद बोलल्यामुळें ह्यांचें बोलणें कधीं कधीं नवशिक्या विद्यार्थ्यांना बरोबर ऐकूं येत नाही; व ह्याच ऐकूं न येण्याला कित्येक इंग्लिश शिक्षक विद्यार्थ्यांना आपल्याबरोबर मजल मारतां येत नाहीं असें म्हणतात. हे शिक्षक खणखणीत आवाजानें जर शिकवितील, तर ही तक्रार बहुतेक फोल होऊन जाईल. मि. सेल्बी रोजचे धडे घरीं काळजीनें पाहून येऊन, त्यांची संक्षिप्त टांचणें विद्यार्थ्यांना उतरून घेण्याला सांगत. आक्सनहॅमप्रमाणें विनोद करण्याची यांना संवय नसे. सर्व काम शांतपणें व गंभीरपणें उरकण्याचा यांचा परिपाठ असे. १८७७, १८७८ च्या सुमारास प्रथम डेक्कन कॉलेजांत जेव्हां हे आले, तेव्हां इकडील परिस्थिती माहित नसल्यामुळें व नोकर लोक तयार करणाऱ्या कॉलेजांत शिकवावयाला आपणाला आणिलें आहे हें ह्यांच्या लक्ष्यांत न आल्यामुळें, स्वतंत्र मतांचें आविष्करण हे कधीं कधीं करित असत. परंतु, इकडे कांहीं वर्षे राहिल्यावर, इकडील इंग्लिश शिक्षणपद्धतीचें खरें स्वरूप त्यांच्या नीट ध्यानांत आलें व वर्गांत राजकाय विषयांवर मते प्रगट करण्याच्या कामांत हे पूर्ण मौन धरूं लागले. स्वतंत्र विचार प्रकट न करण्याच्या दहा वीस वर्षांच्या सवयीनें तर ते आतां पक्के इंपिरियालिस्ट बनलें असावें,

असें वाटते. त्यांच्या अंमलाखाली कॉलेजांत जी अलीकडे शिस्त सुरू झाली आहे त्यावरून व परवा सिमल्यास एडुकेशनल कॉन्फरन्सला ते गेले होते त्यावरून, वरील अनुमानाला बळकटी येते. एकंदरीत मि० सेल्वी हे बऱ्यापैकी शिक्षक होते. विलायतेतील कोच परीक्षार्थी गृहस्थाला जी मदत करतो, तीच आपण येथे करितों, असे उद्गार हे कधी कधी काढीत. प्रोफेसर ह्या शब्दाचा इकडे अर्थ कोणता तें वरील उद्गारावरून सर्वांनी लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

२० डेक्कन कॉलेजांत माझ्या वेळीं जे शिक्षक होते त्यापैकी कित्येकांसंबंधीं माझे विचार काय होते ते येथपर्यंत थोडक्यांत सांगितलें. आतां कॉलेजांत मी जीं तीन चार वर्षे घालविली त्यांत माझी दिनचर्या कशी असे तें लिहितों. नियमानें पहाटेस पांच वाजतां मी उठत असे व तालमीत जाऊन दोन तास उत्तम मेहनत करीत असे. त्रैठका, जोर, जोडी मलखांब व कुस्ती अशी सुमार दीड दोन हजार मेहनत रोजची होई, तीं सात वाजत. नंतर शेर दीडशेर दूध पिऊन अर्धा पाऊण तास कॉलेजां-भोंवतालील मैदानांत व झाडाखाऱ्यां सहल व विश्रांती घेई. आठपासून नऊपर्यंतचा वेळ वर्तमानपत्रें वाचण्यांत जाई. पुढें एक तास नदीवर पोहणें होत असे. परत येऊन भोजन आटोपून खोलीकडे जों यावें तों नेमके साडेअकरा वाजत. नंतर अर्धातास समानशील अशा दोन चार सदगृहस्थांच्या समागमांत धूम्रपान आटोपून, कॉलेजांतील पुस्तकालयांतून आणिलेलें एखादें पुस्तक हिंडून, फिरून, निजून व वसून मी चांगलें वाचून मनन करीत असें. वर्गांतील शिक्षकांच्या व्याख्यानांना मी प्रायः कधी जात नसें, हें मागें सांगितलेंच आहे. इतर परीक्षार्थी विद्यार्थी जे चार तास वर्गांत घालवीत, ते मी स्वतंत्र पुस्तकें वाचण्यांत घालवी. वाचण्याचें काम चार साडेचाराला बंद होई. मग, शादिलबोवाजवळील होडीखान्यांत एकांड्या होड्यांत सात वाजेतों नदीवर पांच सात मैलांचें वल्हावणें करीं. तेथून परत येऊन संध्या-भोजन जों आटोपावें तों साडेआठ वाजत. नंतर दहा साडेदहा वाजेतों अनेक स्वभावांच्या विद्यार्थ्यांशीं सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व पाठ-शालीन विषयांवर पांच पन्नास विड्या खलास होईतोंपर्यंत नाना प्रकारच्या गप्पा चालत. साडेदहापासून पहाटेच्या पांच वाजेपर्यंत खोलींतील दोन

टेवलांवर घोंगडी पसरून त्यावर ताठ उताणें निजलें ह्मणजे मला गाढ झोंप येई. मेहनतीनें आंग इतकें कठीण होऊन जाई कीं, मऊ विछा-
न्यावर मला कधीं झोंपच येत नसे. १८८४ पासून १८९० पर्यंतच्या
सात वर्षांत मी एकहि दिवस कधीं आजारी पडलों नव्हतों. कळपांत
दोनही वेळ जी कळपी मंडळी जमे तींत आहार्य विषयांसंबंधानें बोलणें
यथास्थित होत असे आणि विद्यार्थिसमाजांतील व्यक्तिविषयक दुर्गुणांची
व व्यंगांची टीका पायखान्यांतील भिंतीवरील सचित्र ' इनफरनल ग्याझे-
टां ' त होत असे.

२१ जेंपर्यंत मी कॉलेजांत होतों, तोंपर्यंत माझी दिनचर्या ही अशी
होती. परीक्षेकडे माझे विलकुल लक्ष नसे व वर्गांत मी सालांतून पांच पंच-
वीस वेळांपेक्षां जास्त कधीं गेलों नाहीं. त्यामुळें शिक्षकवर्गाशीं माझी विल-
कुल ओळख झाली नाहीं. बहुतेक विद्यार्थी परीक्षार्थी पडल्यामुळें
उठल्यापासून निजेपर्यंत त्यांचा बराच वेळ परीक्षणीय पुस्तकांच्या अभ्या-
सांत जाई. त्यांचा मुख्य उद्देश स्कालरशिपा, बक्षिसें, फेलोशिपा,
परीक्षा व नोकरी मिळविण्याचा असल्यामुळें त्यांच्याशींहि विशेष स्नेह
करण्याला फारसें कधीं कारणच उद्भवलें नाहीं. १८८० पासून १८९०
पर्यंतच्या जुन्या व नव्या सर्व विद्यार्थ्यांशीं माझी चांगली ओळख असे.
परंतु, कॉलेजांत असतांना दृढ स्नेह अमुक एका गृहस्थाशीं झाला असें
मला वाटत नाहीं. पुढें मात्र ह्याच विद्यार्थिमंडळांतून जे कोणी दहा
पांच लोक समव्यवसायी निघाले त्यांच्याशीं दृढतर स्नेहानें मी बद्ध झालों.
शिक्षकांशीं व परीक्षार्थ्यांशीं माझा फारसा स्नेह झाला नाहीं ह्याचें मुख्य
कारण हेतूंची भिन्नता हें होय. शिक्षकांचा हेतु मुळें परीक्षकरितां
तयार करण्याचा; मुलांचा हेतु परीक्षा देऊन नोकरी मिळविण्याचा;
आणि माझा हेतु केवळ विद्यार्जन करून पूर्णपणें स्वतंत्र धंदा करण्याचा.
केवळ विद्यार्जन करण्याचा हेतु बाळगणारा मी नोकर तयार करण्याच्या
गिरणींत जाऊन पडलों. अर्थात् माझ्या मनांतल्या हेतूला पुष्टीकरण
देणारा स्नेही शिक्षकवर्गांत किंवा परीक्षार्थिवर्गांत कोणी मिळाला नाहीं.
तेव्हां वाटेल त्या दिशेनें जाण्यास व वागण्यास माझा मी एकटाच राहिलों.
नोकर तयार करण्याच्या कॉलेजांत जाऊन ज्यांच्या जोरावर नोकऱ्या
मिळतात त्या परीक्षांकडे दुर्लक्ष्य मी कां केलें व त्या परीक्षांकरितां नेम-

लेल्या पुस्तकांकडे होईल तितका थोडा वेळ कां दिला, ह्याचें मुख्य कारण तत्कालीन मोठमोठ्या यूरोपियन व एतद्देशीय पुढ्याचे विचार होत. युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सलरादि मंडळी वार्षिक पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं, विद्या करून नोकरी मिळविणें हा मोक्ष नव्हे, पुस्तकें घोकून केवळ परीक्षा पास होण्यांत मोठासा पुरुषार्थ नाही, विद्या केवळ ज्ञानार्जनाकारितां शिकावयाची, वगैरे सिद्धांत वारंवार बोलून दाखवी. त्यांचा परिणाम माझ्या मनावर अतोनात झाला. हे सिद्धांत त्यावेळीं पुण्यांत जीं दरवर्षी पांचपन्नास व्याख्यानें होत त्यांतहि वारंवार प्रतिपादिले जात. शिवाय, सरकारी नोकरी ह्मणजे केवळ गुलामगिरी आहे असे आपल्या निबंधांत विष्णूशास्त्रघानें वारंवार ह्मटलेलें होतें व म्हटल्याप्रमाणें तिला लाथहि मारलेली होती. तेव्हां सरकारी नोकरी म्हणून करावयाची नाही, असा दृढतर ग्रह माझ्या मनाचा झाला; आणि नोकऱ्या ज्यांच्या जोरावर मिळतात त्या परीक्षांकडे व तत्साधनार्थ लागणाऱ्या पुस्तकांकडे दुर्लक्षपूर्वक फारच थोडा वेळ मी खर्चिला. खरें ह्मटलें असतां, ज्ञानार्जनामध्ये ज्यांचें सर्व आयुष्य गेलें, विद्येची मर्यादा वाढविण्यांत ज्यांनीं तपेंच्या तपें घालविलीं, व सर्व शास्त्रांत अपूर्व शोध करून मानवजातीला ज्यांनीं अक्षय ऋणी अरुन ठेविलें अशा गुरुवर्षींनीं चालविलेली एखादी पाठशाला त्यावेळीं असावयाला पाहिजे होती. म्हणजे तेथें दहा वीस वर्षे राहून वरील सिद्धान्ताच्या अनुरोधानें विद्यार्जनाची माझी हौस, अधिकारी गुरूंच्या देखरेखीखालीं, मी पुरवून घेतली असती. परंतु दुर्दैव कीं, अशी पाठशाला व असे गुरु त्यावेळीं मला मिळाले नाहींत. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, नोकर तयार करणाऱ्या डेकन कॉलेजाबद्दल व त्यांतील शिक्षकाबद्दल माझ्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न झाला. बारा आणि बारा चोवीस वर्षे शिक्षण घावयाचें नोकरीचें आणि युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदान समारंभाच्या वेळीं परीक्षा पास झालेल्या सेवार्थी उमेदवारांना उपदेश करावयाचा स्वतंत्र धंदा करण्याचा किंवा सरस्वतीच्या एकान्त उपासनेचा, ह्या मानभावीपणाचाहि मला बहूत तिटकारा आला. वाजवीच आहे कीं, ह्या भाडोळी शिक्षकांच्या गुलामगिरीच्या नोकऱ्यांचा व कंटाळवाण्या परीक्षांच्यापासून मी पराडमुख झालों व पुस्तकालयांतील ग्रंथांकडे एकदिलानें वळलों. १८८४ पासून १८९० पर्यंतच्या सात वर्षांत व पूर्वीच्या दोन वर्षांत यूरोपियन

इतिहास, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र व मानसशास्त्र ह्यांवरील प्राचीन व अर्वाचीन, अस्सल व भाषान्तरित, बरेच ग्रंथ मी मननपूर्वक वाचले. शिवाय वनस्पतिशास्त्र व फारशी भाषा कामापुरती मी शिकले. कोशाच्या व व्याकरणाच्या साहाय्याने एखादा फ्रेंच ग्रंथहि मी वाचीत असे. पेटोचे सुराज्य (रिपब्लिक) ह्याच वेळी मी सबंद मराठीत उतरले व १८९५ साली ते अंशतः भाषान्तरनामक मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध केले. हिंदुस्थानाचा व महाराष्ट्राचा इतिहास मॅट्रिकच्यावेळी जेवढा मी शिकलो तो तेवढा बी. ए. च्या वेळी मला वस झाला. परीक्षकांना व शिक्षकांना तर तो येतच नव्हता आणि मला यद्यपि येत असता तरी त्याच काही उपयोग नव्हता. हिंदुस्थानाच्या व विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासावर इंग्लिश लेखकांनी जी पुस्तके लिहिली आहेत त्यापैकी पुष्कळ यावेळी माझ्या पहाण्यांत आली, आणि ह्या देशाचा इतिहास लिहिण्यास हे लोक किती ना- लायक आहेत, हे युरोपियन इतिहासकारांनी तुलना करतां माझ्या पूर्णपणे लक्षांत आले. मराठ्यांची बखर लिहिणारा ग्रँट डफ शेंकडो नाही हजारों ठिकाणी कसा चुकला आहे, हे “ मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या ” माझ्या प्रस्तावनांत मी यथास्थित सिद्ध केले आहे. ही सिद्धि करण्याची कल्पना प्रथम १८८८ च्या सुमारास माझ्या मनांत आली. रा. रा. साने यांचा काव्येतिहाससंग्रह बारीक रीतीने वाचीत असतां ग्रँट डफच्या बखरीशी तो ताडून पहाण्याचा प्रसंग आला आणि डफचा कमकुवतपणा नजरेस आला. खरे ह्मटले असतां, रा० नीळकंठराव कीर्तने, किंवा रा० साने, किंवा ह्या दोघापेक्षां रा० गणेश व्यंकटेश जोशी, अशासारखा एखादा महाराष्ट्रेतिहा- सपारंगत गृहस्थ डेक्कन कॉलेजांत इतिहास व अर्थशास्त्र शिकवावयास त्यावेळी पाहिजे होता. परंतु असल्या महाराष्ट्रेतिहासज्ञांची स्थापना खालच्या प्रतीच्या इंग्रजी शाळांतील पांचव्या सातव्या इय- तांतील पोरांना इंग्रजी शब्द शिकविण्याच्या वर्गावर सरकार करते; आणि नोकर तयार करणाऱ्या कॉलेजांत हिंदुस्थानाचा व मराठ्यांचा इतिहास शिकविण्यास इंग्लंडांतील एखादा ग्राजुएट आणते !!! ह्या ग्राजुएटांची योग्यता किती असते म्हणाल तर मराठ्यांचा इतिहास शिकविण्यापेक्षां शिकण्याचीच अवश्यकता ह्यांना विशेष असते. असल्या शिक्षकांसंबंधाने तिरस्कार उत्पन्न न व्हावा तर काय व्हावे ?

२२ डेक्कन कॉलेजांत असतांना सरकारी शिक्षण पद्धतीचा व शिक्षकांचा माझ्यावरती परिणाम इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा निराळा झाला. कां की, ह्या शिक्षण पद्धतीचा मुख्य हेतु जो नोकरीकरितां परीक्षा देणे तो मी बहुतेक अजीबात झुगारून दिला आणि शिक्षकांच्या शिकवण्याकडे बिलकुल लक्ष दिलें नाहीं. त्यामुळें ह्या शिक्षणपद्धतीनें जें एका प्रकारचें मानसिक दौर्बल्य येतें व कर्तृत्वशक्तीचा जो व्हास होतो तो माझ्या ठायीं फारसा झाला नाहीं. परंतु एका दुष्ट खोडीनें मात्र मला अतोनात प्राप्तिलें. ती खोड ह्मणजे दुसरी तिसरी कांहीं नाहीं— इंग्रजी बोलण्याची व इंग्रजीत विचार करण्याची. बाराव्या वर्षापासून सव्विसव्या वर्षापर्यंतच्या पंधरा वर्षांत वाचणें, लिहिणें, विचार करणें, वगैरे सर्व मानसिका क्रिया मी इंग्रजीत करूं लागलों. शाळेंत व कॉलेजांत प्राचीन व अर्वाचीन मराठी ग्रंथांशीं शिक्षकांनीं व परीक्षांनीं माझी क्षणभरहि ओळख करूं दिली नाहीं. त्यामुळें स्वभाषेंत कांहीं प्रासादिक व नामांकित ग्रंथच नाहींत. असें इतर परीक्षार्थ्यांप्रमाणें माझेहि मत व्हावयाला कोणतीच हरकत नव्हती. तशांत कुंटे रानडे वगैरे विद्वान लोकहि मोठमोठीं व्याख्यानें इंग्रजीत झोडीत. कॉलेजांत तर बहुतेक सर्व विद्यार्थी इंग्रजीत बोलत. अशा स्थितीत माहि बहुतेक सर्व व्यवहार इंग्रजीतच करूं लागलों. बंधूंना व मित्रांना पत्रें लिहावयाचीं तीं इंग्रजीत, आचार्यांशीं व गड्यामाणसाशीं बोलवयाचें तेंहि मराठीमिश्रित इंग्रजीत; डिक्टिंग सोसायटींत मोठमोठीं अद्वातद्वा व्याख्यानें दावयाचीं तीं इंग्रजीत; देशी कपडे वापरणारी मंडळी कॉलेजांत काढिली तिचें सर्व काम इंग्रजीत; व्यायामाचे सर्व प्रकार करावयाचें ते इंग्रजीत; सारांश, सतत पंधरा वर्षे बारा आणि बारा चोवीस तास सर्व कामें मी इंग्रजीत करूं लागलों. ह्या एवढ्या अवधींत मी मराठी बहुतेक विसरूनच जावयाचा. परंतु दोघा तिघा गृहस्थांनीं मला ह्या विपत्तीपासून वाचविलें. विष्णुशास्त्री चिपळोणकराच्या टीकात्मक निबंधांनीं इंग्रजीच्या ह्या खग्रासापासून माझा बचाव केला. काव्येतिहाससंग्रहकारांच्या ऐतिहासिक पत्रांनीं स्वदेश ह्मणून कांहीं आहे हें मला कळलें. व परशुरामपंत तात्या गोडबोले ह्यांनीं छापिलेल्या काव्यांनीं महाराष्ट्रसारस्वतांचा मला अभिमान वाटूं लागला. हे तीन ग्रंथ जर माझ्या दृष्टीस न पडते, तर आज मी कुंट्यांच्या सारखी इंग्रजीत व्याख्यानें देण्यास, सुरेंद्रनाथाप्रमाणें वूट पाटलोण घालून

देशाभिमानाचीं पत्रें काढण्यास किंवा सुधारकांप्रमाणें वायकांना झगे नेसवण्याच्या ईर्ष्येस खचित लागलों असतो. सुदैवानें ह्या देशाभिमान्यांच्या प्रयत्नानें माझी अशी विपत्ती झाली नाही. नाही तर, असले कांहीं चमत्कार माझ्या हातून निःसंशय घडते ! दारू पिणारे, मांस खाणारे, बूट पाटलोग घालणारे, स्वदेशाला, स्वभाषेला, व स्वधर्माला तुच्छ मानणारे गांवठी साहेब त्यावेळीं कॉलेजांतल्या परीक्षार्थ्यांत अगदींच नव्हते असें नाही. परंतु त्यांचा संसर्ग उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील मतलबानें मला घडला नाही. विद्यार्थी धर्मलंड होतो कीं दुराचारी होतो, इकडे कॉलेजांतील शिक्षकांचें मुळींच लक्ष नसें. कॉलेजांतील युरोपियन शिक्षकांच्या मते माफक दारू पिणें, बूट पाटलोग घालणें, स्वधर्मांप्रमाणें न चालणें, स्वभाषा विसरणें, हीं कांहीं पापें गणिलीं जात नसत. तेव्हां ते ह्या गोष्टींत लक्ष घालीत नसत हें स्वाभाविकच होतें. गुरूंचा धाक नाही, पुढ्यांचा कित्ता नाही, धर्माचा प्रतिबंध नाही, अशा स्थितींत मी पंधरा वर्षे काढिलीं. तितून मी बराच सुरक्षित पार पडलों त्याचें सर्व श्रेय वरील तीन ग्रंथकारांकडे आहे.

२३. १८८४ पासून १८९० पर्यंत डेक्कन कॉलेजांत मी काळ कोणत्या प्रकारें घालविला, त्याचें थोडक्यांत वर्णन वर केल्याप्रमाणें आहे. १८९० त जेव्हां मी कॉलेज सोडलें, तेव्हां त्या कॉलेजाविषयीं माझ्या मनांत प्रेमबुद्धि विलकुल राहिली नाही. एकाहि शिक्षकानें मला तेंचें कांहींच शिकविलें नसल्यामुळें, त्या शिक्षकांवद्दल किंवा त्या शिक्षण-पद्धतीवद्दलहि मला फारसा प्रेमभाव उत्पन्न झाला नाही. तसेंच, १८९० च्या शेवटीं मी बी. ए. ची परीक्षा पास झालों त्यावेळींहि मोठा कांहीं अभिमान उत्पन्न झाला नाही. एक क्षुद्र परीक्षा सहजासहजी पास झालों, असें मला वाटलें. नोकरीकरितां मी परीक्षा दिली नव्हती व तिच्या हवाल्यावर मला कोठें भिकार अर्जहि करावयाचे नव्हते, तेव्हां द्रव्यदृष्टीनेंहि मला ह्या पदवीचें काडीमात्र कौतुक वाटलें नाही. सारांश द्रव्याच्या, किंवा विवेच्या, किंवा गुरुशिष्यसंबंधाच्या नात्यानें, ह्या कॉलेजा-विषयीं माझ्या मनांत आदरबुद्धि किंवा प्रेमबुद्धि लवमात्रहि जागृत झाली नाही. उलट, एका प्रकारची तिरस्कारबुद्धि मात्र प्रकट झाली. शिवाय, ज्या स्थळावर डेक्कन कॉलेज बांधलेलें आहे त्या स्थळाचें

महात्म्यच असें आहे कीं त्या स्थळीं येणाऱ्या प्रत्येक मराठ्याला एका प्रकारचें औदासिन्यच प्राप्त व्हावें ! १८१७ त मराठ्यांचें राज्य जाण्याच्या सुमारास खडकीची जी लढाई झाली ह्मणून ह्मणतात ती ह्याच स्थळीं झाली. होळकराचा पूल, खंडोबाचा माळ व परीकडील टेंकाड, हीं ह्या लढाईचीं मुख्य स्थळे होत. कॉलेजाभोंवतालील माळावर अद्यापहि मनुष्यांचीं हाडे कधींमधीं सांपडतात ह्मणून ह्मणतात. ह्या ठिकाणीं मराठ्यांचा मोड झाला आणि मराठी राष्ट्राचा अंत झाला. अशा ह्या अपशकुनी जागेवर बांधलेल्या इमारतींत कोण्या मराठ्याचें मन रमेल ! तशांत, त्या इमारतींतहि कांहीं गोंडसपणा किंवा मराठपणा होता असेंहि नाही. डेक्कन कॉलेजचें तें कलंडलेलं शिखर व त्यावरील ती पत्र्याचा थापटलेली टोपी, पहिल्यांदा जेव्हां १८८४ त मी कॉलेजांत आलों तेव्हां, पाहून, एक तासभर खदखदाहसलों. भोंवतालील तो रखरखीत व ओसाड माळ पाहिला ह्मणजे तर माझे मन फारच खट्ट होत असे. डेक्कन कॉलेजाशेजारील एक नदी काय ती मला

रम्य वाटे. बाकी तेथील सर्व वस्तु माझ्या मराठी डोळ्यांना विषाद देत. अशा त्या ठिकाणीं देशांत इतर स्वतंत्र खासगी शिक्षणपद्धतीची संस्था नसल्यामुळे मला जाणें भाग पडलें इतकेंच. नाही तर मी तेथें हटकून गेलोंच नसतों. तींत असतांना एका प्रकारचा संकोच व असमाधान मला प्राप्त झालें; आणि तींतून सुटतांना मनाला आनंद व प्रफुल्लितपणा आला. वाटलें कीं नोकरीच्या व गुलामगिरीच्या तुरुंगांतून सुटून, स्वतंत्र जगांत प्रामाणिकपणानें संसारयात्रा क्रमण्यास आपण मोकळे झालों!

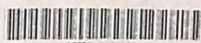
२४. इंग्रज सरकारानें स्थापिलेल्या शाळा व पाठशाळा आणि सरकारी शिक्षण पद्धतीच्या अनुरोधानें स्वदेशांतील मंडळानें चालविलेल्या शाळा व पाठशाळा ह्यासंबंधीं मला जो अनुभव आला तो वर नमूद केला आहे. आतां परदेशस्थ मिशनरी व इतर मंडळानें चालविलेल्या शाळा व पाठशाळा यांकडे वळतो. मिशनरींनीं चालविलेल्या शाळांत व पाठशाळांत जे शिक्षण दिलें जातें तें सरकारी शिक्षणपद्धतीलाच अनुसरून असतें. फरक इतकाच कीं, ख्रिस्ती धर्मपुस्तकांतील दहा पांच ओव्या परीक्षाध्यांना अर्धा पाव तास वाचाव्या किंवा ऐकाव्या लागतात. रेवरंड मि० वोमंट ह्यांच्या पुण्यांतील शाळेत मी पांच चार महिने होतों तेवढ्या अवधींत तर वायव-

लाचा पाठ मुळींच सांगितला जात नसे. ह्याचें कारण असें सांगतात कीं ख्रिस्ती धर्माचा पाठ ऐकून किंवा वाचून ब्राम्हणांचीं मुलें वाटावयाचीं नाहींत, अशी बोंमंटाची वालंबाल खात्री झाली होती. अशीच खात्री इतर मिशनरींचीहि आतां झाली असावी असा अंदाज आहे. शाळांतून व पाठशाळांतून शिकणारीं बहुतेक मुलें ब्राम्हणांचीच असतात तेव्हां ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार त्यांच्यामध्ये होण्याचा विलकुल संभव नसतांना, हे मिशनरी शाळा व कॉलेजें कां चालवितात असा प्रश्न उत्पन्न होतो. ह्या प्रश्नाला उत्तर एवढेंच कीं, सरकारची शिक्षणपद्धती जास्त अमलांत आणण्याकरितां हे लोक शाळा व पाठशाळा चालवितात. सरकारला नोकर तयार करण्याच्या कार्मां ह्यांच्या मदतीची जरूरी जसजसी कमी होईल तसतसे हे लोक आपल्या शाळांचा व पाठशाळांचा रोख बदलतील. ख्रिस्ती वाढ्यांची संख्या नगर वगैरे जिल्ह्यांत अतोनात होत आहे. ह्या वाढ्यांची संख्या बरीच वाढली म्हणजे त्यांपैकीं कांहीं सरकारी नोकरीची इच्छा सहजासहजीं करतील. अशा लोकांच्या उपयोगी मिशनरींच्या ह्या शाळा व पाठशाळा पुढें मार्गें पडतील असा अदमास आहे. परीक्षा देऊन मामलतदार, मुन्सफ, अव्वल कारकून, हेडक्वार्ट, वगैरे नोकऱ्या मिळविणाऱ्या पांढरपेशा उमेदवारांशीं ख्रिस्ती वाढ्यांचा सामना होण्याची वेळ जवळ येत चालली आहे. ह्या नोकरीच्या सामन्यांत वाढ्यांना जय येण्याचा संभव विशेष आहे.

२५. मिशनऱ्यांशिवाय इतर परदेशस्थ लोकांची महाराष्ट्रांत एकहि शिक्षणसंस्था नाहीं. महाराष्ट्राबाहेर काशीस मिसेस ऑनी विझांट ह्या बाईनें अलीकडे एक शाळा व पाठशाळा स्थापिली आहे. महाराष्ट्र ब्राम्हणांची वस्ती काशीस बरीच आहे व त्यांचीं मुलें ह्या बाईच्या शाळेंत जाण्याचा संभवही आहे. तेव्हां ह्या पाठशाळेचा उपयोग काय ह्याचा विचार करणें जरूर आहे. विझांटबाईच्या पाठशाळेंत सरकारी शिक्षणपद्धतीच चालू आहे. तेव्हां नोकर तयार करण्याचेंच काम ती पाठशाळा करील हें उघड आहे. ह्या पाठशाळेंत हिंदुधर्माचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली आहे असें लघुतात. परंतु सदर पाठशाळेंत चालणारीं हिंदुधर्माचीं पुस्तकें बहुत ठिकाणीं चुकलीं असून हिंदुधर्माचें रहस्य त्या पुस्तकांत नाहीं, असें तीं पुस्तकें वाचून माझे मत झालें आहे. नोकर तयार करण्याची सरकारी शिक्षणपद्धति व हिंदुधर्म

शिकविण्याची चुकलेली पुस्तके खरा हिंदुधर्म ज्यांना माहीत नाही असे सरकारी नोकर तयार करतील; ह्यांनून जास्त कांहीं करतील, असे दिसत नाही. सारांश, विज्ञांटवाईच्या पाठशाळेपासून कांहीं देशकार्य होईल असे म्हणण्यास मन धजत नाही. विज्ञांटवाईसारख्या रोज नवा धर्म स्वीकारणाऱ्या बाईने हिंदुधर्म शिकविण्याचा आंव घालावा ह्यासारखे आश्चर्य कोणतेंच नाही; आणि तिच्या शिकविण्यापासून कांहीं देशकार्य होईल असे समजणाऱ्या वर्तमानपत्रकारांच्या शहाणपणासारखे आचरट खूळहि कोठे पहावयास मिळणार नाही.

२६. कनिष्ठ, मध्यम व उत्तम शिक्षणपद्धति ज्या आपल्या देशांत आज साठ सत्तर वर्षे चालू आहेत, त्यांचा अनुभव मला कसा कसा आला, त्याची हकीकत वर वर्णिल्याप्रमाणे आहे. ह्या तीनही प्रकारच्या शिक्षणाचा मुख्य हेतु सरकारी नोकरीला लायक इसम तयार करण्याचा आहे. ह्या शिक्षणपद्धतीपासून स्वतंत्र विचाराचा मनुष्य निर्माण होणे अत्यंत कठीण आहे; आणि स्वतंत्र आचाराचा निघणे तर मुळींच अशक्य आहे. स्वदेशाचा इतिहास व स्वदेशाची राजनीति, स्वदेशाचे धर्मशास्त्र व स्वदेशाचे नीतिशास्त्र, स्वदेशाचे अर्थशास्त्र व स्वदेशाचे समाजशास्त्र, स्वदेशातील देशभक्त गुरुवर्ये जेव्हां स्वतंत्र विद्यालये, एका कवडीकरितांहि सरकारचा भिंघेपणा न पतकरतां काढतील, तेव्हां विचाराने व आचाराने स्वतंत्र असे देशहितकर्ते शिष्य खचित निर्माण होतील. तोंपर्यंत सरकारी शिक्षणपद्धतीने पोटाला चिमटा घेऊन शिकविण्याचा धंदा कोणी करो; किंवा त्या पद्धतीला धर्मशिक्षणाची जोड देण्याचीही शकल कोणी काढो; त्यापासून कांहींएक फायदा होणे नाही.

REFBK-0004336

४३३६

स मा त

विक्रीस तयार

मुंबई सरकारने शाळाखात्यास मंजूर केलेली पुस्तके.

राजवाड्यांचा रामदास:— किंमत ४ आणे.

(सुप्रसिद्ध इतिहासकार राजवाडे यांचा 'श्रीसमर्थ' रामदासांचेवर लिहिलेला उत्कृष्ट निबंध आहे. एम. ए. च्या परिक्षेस नेमण्यांत येतो.)

कादंबरी:—ले. राजवाडे, किंमत ४ आणे.

कादंबरी (Novel) या विषयाचे सुंदर विवेचन आहे.

श्री. शं. ल. वैद्य एल. ए.जी. यांची पुस्तके.

मुंबई सरकारने शाळाखात्यास मंजूर केलेली आहेत.

१ वनस्पतींचीं कुलें:—किं. १ रु.

२ शाळेच्या वागसंबंधीं माहिती:—किं. ८ आणे.

३ शाळेच्या वागसंबंधीं माहिती:—भाग २ रा. किं.

१० आणे.

४ सृष्टीनिरीक्षण याविषयांवरील १० निबंध किं.

१० आणे.

१ प्रणवांपासना:—ले. डॉ. श्री. म. वैद्य किं. २ रु.

२ सत्यदत्तव्रताची कथा:— किं. ८ आणे.

सत्यनारायणाप्रमाणेंच हें व्रत असून प्रत्येकानें तें जरूर करावें

मुंबई सरकारने शाळाखात्यास मंजूर केलेले.

१ जनावरांची जापासना:—ले. डॉ. वाशीकर किं. १ रु.

मिळण्याची ठिकाणे:—आनंद प्रेम सातारा. व

शं. ल. वैद्य, ३७६ बुधवार पेठ पुणे.